EWOUD SANDERS

Allemaal woorden

{ > Azijnpisser > Broodje Aap > Charleston > Coloradokever > Dollar > Flauwekul > Gardenia > Heimwee > Krokodillentranen > Laterz! > Leven als God in Frankrijk > Mina Bakgraag > Mongool > Pipa > Salmonella > Sasselewiebenen > Schotsiepiepen > Sint-bernard > Sjaal > Toedeledokie ■ }

PROMETHEUS
NRC HANDELSBLAD

Waarom zeggen we dat iemand leeft *als God in Frankrijk*? Sinds wanneer dansen wij de *charleston* en waarom heet die wilde dans naar een Amerikaanse havenstad? Wie meende als eerste dat kinderen met het *Downsyndroom* op de inwoners van Mongolië lijken? Waar komt het verhaal vandaan dat een krokodil een vals en huichelachtig dier is dat *krokodillentranen* huilt? Hoe noemden wij *heimwee* voordat we dit woord uit het Duits leenden? Dit zijn enkele van de talrijke taalvragen die Ewoud Sanders in dit boek behandelt.

Allemaal woorden is deels gebaseerd op de wekelijkse taalrubriek 'WoordHoek' in NRC *Handelsblad*.

Ewoud Sanders (1958) is taalhistoricus en journalist. Hij is vaste medewerker van onder meer NRC *Handelsblad*, de *Staatscourant* en *Onze Taal*. Hij heeft verschillende taalboeken op zijn naam staan, waaronder *Jemig de pemig! De invloed van Van Kooten en De Bie op het Nederlands*; het *Eponiemenwoordenboek*; het *Geoniemenwoordenboek*; *Voor een dubbeltje op de eerste rang. 1001 spreekwoorden en zegswijzen over Nederlands geld* en *Van Nergenshuizen tot Absurdistan. Verzonnen plaatsnamen in het Nederlands*. Daarnaast is hij de auteur van *Nooit meer uitslapen. Een kroniek van het moderne gezinsleven*.

PROMETHEUS
NRC HANDELSBLAD

PROMETHEUS

www.uitgeverijprometheus.nl
www.nrc.nl

ISBN 90-446-0765-0

Allemaal woorden

PROMETHEUS

Ewoud Sanders

Allemaal woorden

2005
Prometheus / NRC Handelsblad
Amsterdam / Rotterdam

© 2005 Ewoud Sanders
Eindredactie Jaap Engelsman
Omslagontwerp Roald Triebels
www.uitgeverijprometheus.nl
www.nrc.nl
ISBN 90 446 0765 0

INHOUD

Woord vooraf 7

1 Mina Bakgraag 9
2 Bestaat een woord als het niet in een woordenboek staat? 13
3 De mongool en de mensmeter 20
4 Twee muntnamen 26
5 Een snelle hap, twee voedselhervormers 30
6 Drie dansen 36
7 Drie plantennamen 44
8 Vier dieren 52
9 Goed gebruld, leeuw. Broodje aap 64
10 Vier kazen 68
11 Azijnpisser spreekt x-woord in paars kabinet 75
12 De geboorteaankondigingen van de Oranjes 83
13 De geschiedenis van een snor (en een kledingstuk) 87
14 Jodenlijm op macadamweg 93
15 Deportatie, Westerborkjargon, taalgrenzen 99
16 Dialectvormen in het Standaardnederlands 106
17 Enkele woorden in het nieuws (2004-2005) 113
18 Sasselewiebenen, sjezen, schotsiepiepen en ijsiebochelen 123
19 Van Utrechters en Utrechtenaars 130
20 Flauwekul! Toedeledokie! LaTeRz! 141
21 Zij dronken een glas en deden een plas 146
22 Bijbeltaal, godslastering en God in Frankrijk 150
23 Acht schrijfstijlen die ooit furore maakten 166
24 Zestien woorden en verbindingen die teruggaan op een beeldverhaal 188
25 Tweeëndertig vragen over woordenboeken 198
26 Tot slot: heimwee 217

Register 221

WOORD VOORAF

Dit boek vertelt de geschiedenis van een paar honderd woorden en uitdrukkingen. Die geschiedenissen zijn verdeeld in thema's. Er komen enkele plantennamen aan bod, een handvol dierennamen, woorden die te maken hebben met voedsel, de politiek, aanduidingen voor dansen, schrijfstijlen, een paar vloeken en verwensingen en ga zo maar door.

Die rubrieken zijn verre van compleet, maar daar heb ik met opzet voor gekozen. In hoofdstuk 24 komen bijvoorbeeld zestien woorden en verbindingen ter sprake die teruggaan op een beeldverhaal – een stripverhaal of een tekenfilm. Zijn dat alle woorden en uitdrukkingen die we in het Nederlands aan dat soort bronnen hebben ontleend? Nee dus. Ik denk dat het er in totaal wel een stuk of zeventig zijn, maar die zouden eens behandeld moeten worden in een apart boek dat alleen over de invloed van strips op het Nederlands gaat. Het doel van het boek dat u nu in handen houdt is niet om zo diep mogelijk in één bepaald thema te duiken, maar om een brede variëteit aan woordgeschiedenissen aan te bieden. Bij de woordgeschiedenissen zelf heb ik, waar mogelijk, natuurlijk wel geprobeerd om de onderste steen boven te krijgen.

De meeste stukken in dit boek zijn eerder gepubliceerd. Sinds enkele jaren schrijf ik wekelijks over de herkomst van woorden in NRC *Handelsblad*, in de rubriek 'WoordHoek'. Sommige stukken hebben eerder in die rubriek gestaan, andere komen uit het tijdschrift *Onze Taal*, uit de Taalkalender van het Genootschap Onze Taal of uit nog weer andere bronnen.

Een paar stukken hebben eerder in een boek van mij gestaan (boeken die inmiddels niet meer leverbaar zijn), maar de meeste zijn nooit eerder in boekvorm verschenen. Voor alle stukken geldt dat ze voor *Allemaal woorden* zijn herschreven. Ze zijn bijgevijld, ingekort of langer gemaakt, geactualiseerd en aangevuld.

De afgelopen jaren heb ik zeer veel reacties gehad op met name mijn taalrubriek in NRC *Handelsblad*. Ik heb geregeld lezers opgeroepen om te

reageren, en soms leidt dat – nog steeds – tot honderden e-mailtjes en brieven. Die reacties bevatten vaak zeer nuttige en leuke aanvullingen. Het zal duidelijk zijn dat ik daar bij het herschrijven van de hier gepubliceerde artikelen dankbaar gebruik van heb gemaakt. Hier en daar worden informanten aangehaald – in een kader of in de lopende tekst. De aanzet tot het eerste nationale schotsiepiepwoordenboek, in hoofdstuk achttien, had zonder de ruim 330 reacties van lezers helemaal niet geschreven kunnen worden. Ik ben hen daarvoor dan ook zeer dankbaar. Ook op dit boek blijven aanvullingen overigens zeer welkom.

Ewoud Sanders
Heemstede, augustus 2005

Gebruikte afkorting: WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Dit wetenschappelijke, historische woordenboek beschrijft het Nederlands van 1500 tot circa 1976. Het telt 29 delen in veertig dikke banden, plus drie delen Aanvullingen. Met name de digitale versie (de cd-rom) is onmisbaar voor historisch taalonderzoek. Het WNT zal in dit boek dus geregeld worden aangehaald, net als de Grote Van Dale.

1. MINA BAKGRAAG

'Hallo mina bakgraag en jopie kokie. Als jullie nog lekkere recepten hebben dump die dan hier.'

Van een website

Bij het achterhalen van een woordgeschiedenis baseren etymologen zich bij voorkeur op schriftelijke bronnen. Maar loont het soms ook de moeite om af te gaan op mededelingen van informanten die putten uit hun geheugen? De zaak Mina Bakgraag.

Mijn stelling is: ja, etymologen zouden vaker gebruik moeten maken van mededelingen van informanten. Die zijn in dit digitale tijdperk relatief makkelijk bereikbaar, bijvoorbeeld via elektronische discussiegroepen. En er zijn ook kranten die etymologische rubrieken hebben. Het geheugen is notoir onbetrouwbaar, maar als veel informanten hetzelfde vertellen neemt die betrouwbaarheid sterk toe. Een en ander heeft natuurlijk vooral zin bij woorden en uitdrukkingen die relatief jong zijn – zeg maximaal zo'n honderd jaar oud. Ik zal een en ander illustreren aan de hand van een voorbeeld.

In de brieven die mijn oma in 1943 aan mijn vader schreef, kwam ik geregeld de verbinding *Mina Bakgraag* tegen. Mijn vader, toen zestien jaar oud, zat indertijd ondergedoken in Den Haag en leerde zichzelf koken. Half plagerig, half complimenteus noemde mijn oma haar zoon *Mina Bakgraag*. De woordenboeken kennen verschillende Mina's – *Dolle Mina*, *zije Mina* – maar tot mijn verbazing ontbrak *Mina Bakgraag*, terwijl ik dit geregeld hoor en lees in de betekenis 'iemand die graag of veel kookt en bakt'.

Wie was Mina Bakgraag? Die vraag legde ik in 2003 voor aan de lezers van NRC *Handelsblad*. Maar liefst tachtig van hen namen de moeite om te

reageren. Een lezer herinnerde zich dat hij een pak slaag had gekregen omdat hij zijn buurvrouw voor *Mina Bakgraag* had 'uitgescholden', een vrouw was verkleed als Mina Bakgraag naar een bal masqué gegaan ('een doorslaand succes', schreef zij in haar dagboek), een ander had verkleed als Mina Bakgraag op de huishoudschool in Den Haag op de planken gestaan, in een toneelstuk met louter reclamefiguren. Dit speelde allemaal in of net na de Tweede Wereldoorlog.

Er waren informanten die meenden dat Mina Bakgraag een reclamefiguur in een overheidscampagne was, en er waren informanten die dachten dat Mina Bakgraag reclame maakte voor een product van Calvé, Honig, Koopmans, Dr. Oetker, Scholten, Unilever of voor de puddingfabriek AJP. Zoals gezegd: het geheugen is een onbetrouwbare bron. Maar de meeste informanten wisten wat ook uit enkele opgestuurde dagbladadvertenties bleek, namelijk dat Mina Bakgraag reclame maakte voor het levensmiddelenbedrijf Peja uit Deventer.

Er meldde zich een oud-werknemer van Peja, die schreef:

> Peja werd voor de oorlog opgericht door Peter Burgers en Jaap Stenfert (vandaar Peja). Zij maakten houten gebruiksvoorwerpen: naaiboxen, kinderbedjes etc. In het begin van de oorlog kregen beide heren ruzie. Er volgde een juridisch gevecht over het gebruik van de naam Peja. Peter vertrok naar Deventer. Daar stopte hij met hout en begon in voedingschemie, waar hij ook kennis van bezat. Hij startte er de productie van een poeder, dat het mogelijk maakte te bakken en te braden zonder gebruik van vet of boter terwijl de producten niet aankoekten. Het werd een groot succes, mede mogelijk gemaakt door goed doordachte reclame. Deze bestond uit kleine advertenties op voorpagina's van veel kranten. Er stond een tekeningetje van een vrouw, die pannenkoeken bakte. Het bijschrift luidde: 'Mina Bakgraag. Ze vliegen de pan uit.' Mina Bakgraag was dus een merknaam. Het product moet een zeer hoge marge gehad hebben. Lang heeft Burgers hiervan niet kunnen genieten. In de laatste fase van de oorlog kreeg zijn fabriekje een voltreffer. Hij kwam hierbij om het leven.

Surrogaatbakpoeder

Peja verkocht twee producten: Panko, een soort bakpoeder voor pannenkoeken, en Roer-om, dat werd gebruikt voor cakes en ovengebak.

Het ging waarschijnlijk om natriumbicarbonaat, waaruit bij verhitting of bij bevochtiging met water koolzuurgas vrijkomt. Het werd gebruikt als rijsmiddel ter vervanging van gist, dat moeilijk te krijgen was in die tijd.

Een informant nam zijn collectie oude *Libelles* door en concludeerde dat Mina Bakgraag in dat tijdschrift debuteerde in nummer 21 van 1942. Hij schreef:

> Mina is in de advertentie afgebeeld met schort en bonnet. Kordaat gooit zij een pannenkoek de lucht in. Zij roept daarbij uit: "t Is kolossaal, ze vliegen de pan uit! Had ik dát nu maar eerder geweten! Dan had ik veel eerder zoo'n pakje PANKO gekocht!'

Een andere lezer vond Mina in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 1 augustus 1942, onder het kopje 'Belevenissen van Mina Bakgraag'. Er blijkt een bioscoopreclame gemaakt te zijn met Mina Bakgraag – Marten Toonder schreef in *Het geluid van bloemen* (1993), het tweede deel van zijn autobiografie, dat hij drie maanden de tijd kreeg voor de productie van dit reclamefilmpje. Mogelijk kwam Mina ook op de radio. Peja huurde ten minste één vrouw in die tijdens de oorlog door het land trok om huisvrouwen te laten zien hoe je met Panko zonder gist en eieren, alleen door toevoeging van water en bloem, pannenkoeken kon bakken – de dochter van deze 'echte Mina Bakgraag' meldde zich. Zij schreef:

> De naam Mina Bakgraag deed me meteen aan mijn in december vorig jaar overleden moeder denken. Zij wàs Mina Bakgraag, althans, ze vertelde me vaak hoe ze tijdens de oorlog door het land trok als representatrice. Ze liet huisvrouwen zien hoe je met een bepaalde mix pannenkoeken zonder eieren (en ik neem aan alle andere schaarse ingrediënten) kon bakken.

Voormalige buren van uitvinder Peter Burgers schreven dat Mina Bakgraag wel iets weg had van 'de extraverte' mevrouw Burgers. Een lezer meende te weten wie de naam Mina Bakgraag heeft bedacht:

> Van mijn eerste man heb ik altijd het verhaal gehoord dat de naam Mina Bakgraag is bedacht door zijn vader, directeur van het reclamebureau Van Borssum Waalkens in Baarn, die de adverten-

ties bedacht voor dat wonderbare surrogaatbakpoeder. Mijn schoonmoeder heette Rimina Menstina en werd Mina of Mientje genoemd, vandaar de naam.

De slogan *Mina Bakgraag, ze vliegen de pan uit* is mogelijk bedacht door de Deventer advocaat en toneelregisseur A.H. Schmidt. Het werd een gevleugelde uitdrukking. Straatjongens maakten ervan: 'Mina Neukgraag, ze vliegen de buik uit!' Toen de Duitsers zich uit Rusland moesten terugtrekken, zei men in het bezette Nederland: 'Heel Rusland gebruikt thans Panko, ze vliegen eruit.' Daarnaast zong men:

Panko, ze vliegen eruit!
Panko, ze vliegen eruit!
Volgend jaar de tiende mei
Is ons Holland vast weer vrij
Panko, ze vliegen eruit!

Plaatjes van Mina die ik van informanten kreeg toegestuurd maken duidelijk dat zij een voorloopster was van Saartje van Swiebertje: een klassieke, degelijke keukenmeid met een wit schort voor, een opstaande muts met een strik onder haar kin, een bolle toet, een knot in haar grijzende haar en een brilletje. Je kijkt naar een vrouw die weet hoe ze pannenkoeken en ovengebak moet maken, dat is zonneklaar.

En het hele onderzoekje maakte mij nogmaals duidelijk wat ik al langer wist: etymologen zouden vaker gebruik moeten maken van informanten, hoe onbetrouwbaar het geheugen ook is.

2. BESTAAT EEN WOORD ALS HET NIET IN EEN WOORDENBOEK STAAT?

Hoe vaak zou in Nederland of Vlaanderen de volgende conversatie klinken?

> 'Wat zeg je nou? Dat woord ken ik helemaal niet.'
> 'Nou het bestaat wél hoor, kijk maar in het woordenboek.'
> 'Pech voor jou, maar daar staat het dus níét in. Kortom, dat woord bestaat niet.'

De details zullen verschillen, maar reken er maar op dat jaarlijks heel wat taaldisputen met het woordenboek worden beslecht. Inzet: de betekenis, de gevoelswaarde, de spelling of het al dan niet bestaan van een woord. De meest geraadpleegde scheidsrechter: de Grote Van Dale. De keuze voor de Grote Van Dale ligt voor de hand want dat is – op het WNT na – het dikste en meest gezaghebbende woordenboek voor het Nederlands. Niet alleen scrabbelaars en onderwijzers mogen het graag ter hand nemen, ook rechters, advocaten, eindredacteuren en de voorzitter van de Tweede Kamer.

In de dertiende druk van de Grote Van Dale, die verscheen in 1999, staan ruim 230.000 trefwoorden. Betekent dit dat het Nederlands evenzoveel woorden telt? Nee. In het WNT, dat het Nederlands van de zestiende tot in de tweede helft van de twintigste eeuw beschrijft, staan zo'n 350.000 trefwoorden, en er bestaan puzzelwoordenboeken met ruim een miljoen ingangen.

In theorie is het helemaal niet zo moeilijk om een woordenboek met nog veel meer trefwoorden te maken. Zoals bekend fabriceren we in het Nederlands aan de lopende band nieuwe samenstellingen en afleidingen. Een greep uit de samenstellingen van het afgelopen jaar: *ja-kamp, nee-kamp, ja-campagne, nee-campagne, grondwetreferendum, anti-grondwetstemming,* EU-*scepticus,* EU-*fanaat, grondwetsdeskundige, grondwetshow, grondwetfolder,*

grondwetkrant, enzovoorts, enzovoorts. U ziet: met de blokken van de Nederlandse woordenschat kun je een toren bouwen waarbij die van Babel volkomen in het niet valt.

Zijn er veel mensen die geloven in de mythe dat een woord pas écht bestaat als het in een woordenboek is opgenomen? Daar lijkt het wel op. Men heeft het gevoel dat een woord pas echt *geaccepteerd* is als het bijvoorbeeld tot de kolommen van de Grote Van Dale is doorgedrongen. Pas dán heeft een woord (dan wel: een betekenis of een uitdrukking) burgerrecht verkregen, pas dán telt het *officieel* mee. Of deze mythe onder scrabbelaars sterker leeft dan onder niet-scrabbelaars is nooit onderzocht. Zeker is dat veel scrabbelaars als spelregel hanteren dat een gelegd woord alleen goed is als het bijvoorbeeld in de Grote Van Dale voorkomt. Omdat dit in het verleden tot veel ruzies heeft geleid ('maar ik lees het toch dagelijks in de krant'), heeft uitgeverij Van Dale samen met de officiële Scrabbleverenigingen van Nederland en België een *Scrabblewoordenlijst* gemaakt. Dit boek bevat allerlei vervoegde en verbogen vormen en verkleinvormen die in de Grote Van Dale ontbreken, zoals *kwaadst*, *nattigs*, *kauwend*, *proefden* en *gefopten*. Om de omvang binnen de perken te houden zijn alleen woorden opgenomen van twee tot acht tekens lang, maar dat zijn er al 130.982.

Maar nog even los van de scrabbelaars: als een woordenboek incompleet is, wat staat er dan allemaal *niet* in? Hieronder enkele rubrieken ontbrekende woorden, uitdrukkingen en afkortingen. Als uitgangspunt is de invloedrijkste hedendaagse taalreferee genomen: de dertiende druk van de Grote Van Dale (de veertiende druk verscheen in oktober 2005, na het ter perse gaan van het boek dat u nu leest; voor het betoog doet dit er echter niet veel toe).

Voor de goede orde: dit artikel is niet bedoeld als kritiek op de Grote Van Dale. Om te voorkomen dat een woordenboek onnodig dik wordt, moet de redactie keuzes maken. Sommige keuzes zijn logisch, over andere kun je twisten. Dat geldt vanzelfsprekend eveneens voor de keuze van de onderstaande rubrieken en voorbeelden – ook die zijn niet compleet.

1. Doorzichtige samenstellingen

In 1992 schrapte de redactie van de Grote Van Dale 18.000 woorden uit het woordenboek. In 1999 waren dat er 5.488. Volgens de redactie ging

het om zogenoemde *doorzichtige samenstellingen*: samengestelde woorden waarvan de betekenis voor iedereen meteen duidelijk is, zoals *energie-overschot*, *gazonsteen* en *hoteltarief*. Als ook de spelling van dergelijke woorden geen problemen oplevert, waarom zou je ze dan opnemen? Inmiddels denken ook de samenstellers van het Groene Boekje er zo over. Uit de editie van oktober 2005 zijn zo'n 14.000 'irrelevante woorden' geschrapt, waaronder tientallen samenstellingen met *geld-* en *milieu-*. Allemaal woorden dus die straks volgens aanhangers van de Scrabblemythe niet meer bestaan. Overigens zijn de woordenboeken op dit punt niet erg consequent. Heeft iemand problemen met de spelling of betekenis van het woord *fietsbel*? Nee, maar omdat een paar maal lacherig in de media is gesignaleerd dat dit oer-Hollandse woord niet in Van Dale staat, zal het – hoe doorzichtig ook – aan de volgende editie worden toegevoegd. *Oer-Hollands* staat er trouwens ook niet in.

2. Gelegenheidswoorden

Tijdens de millenniumwisseling ontstonden honderden zogenoemde gelegenheidssamenstellingen met *millennium-*. Het aantal samenstellingen met *terrorist-* en *terrorisme-* is de afgelopen jaren spectaculair gestegen. Staan al die woorden in de woordenboeken en horen ze daar in thuis? Nee dus. Jaarlijks verschijnen er duizenden woorden in kranten en tijdschriften die we even nodig hebben om omstandigheden te beschrijven die dan actueel zijn. Net als *ja-kamp* en *nee-kamp* zijn dit eendagsvliegen die je helemaal niet moet willen vangen in een woordenboek.

3. Oude woorden

Neem een woordenboek van honderd of vijftig jaar geleden, sla dit open op een willekeurige bladzijde en de kans is groot dat u meteen woorden tegenkomt die u totaal onbekend zijn. Bijvoorbeeld op pagina 2005 in de Grote Van Dale van 1924: *vlottersbaas* voor 'ploegbaas der houtvlotters of houtlossers'. De zaak is verouderd en daarmee het woord. Dat Van Dale veel verouderde woorden schrapt is overigens discutabel, want dit woordenboek zegt het Nederlands van de afgelopen honderdvijftig jaar te beschrijven, en honderdvijftig jaar geleden werd er nog volop *gevlot*, zowel door *houtvlotters* als door *vlottersbazen*. De Grote Van Dale uit 1999 telt 6.224 woorden en betekenissen met het label 'verouderd'. Die staan er dus nog in, maar duizenden woorden zijn inmiddels – na bewezen diensten – de laan uitgestuurd.

4. Dialectwoorden

De Grote Van Dale telt zo'n dertienduizend trefwoorden met het label 'gewestelijk' (dan wel met de afkorting 'gew.'). *Gewestelijk* betekent dat het woord slechts in een bepaalde streek wordt gebruikt – welke streek staat er niet bij. Is de hele Nederlandse en Vlaamse dialectwoordenschat met die dertienduizend trefwoorden in kaart gebracht? Nee, natuurlijk niet. Er zijn dialectenwoordenboeken met tienduizenden ingangen. Slechts een fractie van de dialectwoordenschat komt in de algemene handwoordenboeken terecht.

5. Taboewoorden

Lang zijn lexicografen van mening geweest dat woordenboeken een voorbeeldfunctie hebben. Woorden en uitdrukkingen die zij te grof vonden, hielden zij simpelweg buiten de kolommen. Zo heeft het heel lang geduurd voordat het woord *neuken* in de woordenboeken werd opgenomen. De seksuele betekenis van *neuken* is in 1653 voor het eerst geboekstaafd. De Grote Van Dale vermeldt deze betekenis sinds 1898, Koenen sinds 1974 en Verschueren pas sinds 1979 – 326 jaar na de vroegste vindplaats. Ondertussen zijn de woordenboeken op dit punt een stuk liberaler geworden, maar nog altijd zijn ze verre van compleet. Voorbeeld: op internet komt het woord *negerlul* maar liefst 139.000 maal voor in de betekenis 'grote penis', maar geen woordenboek zal zich hier de vingers aan branden. Overigens kent de Grote Van Dale wel *curaçaoënaar* voor 'grote penis'.

6. Politiek incorrecte woorden

Stonden er in 1984 nog 61 samenstellingen met *jood-* of *joden-* in de Grote Van Dale, in 1992 waren dat er nog maar 35 en in 1999 32. Bijna de helft is dus geschrapt. Waarom? Omdat er sinds de holocaust een taboe op die woorden rust, omdat men ze nu politiek incorrect vindt. Zal het woord *geitenneuker* als scheldnaam voor 'moslim' de woordenboeken halen? Die kans is erg klein. De Grote Van Dale is een commercieel woordenboek; uitgevers zijn beducht voor negatieve publiciteit. Ook dergelijke overwegingen spelen een rol om sommige algemeen bekende woorden buiten de boeken te houden.

7. Vergeten woorden

Zijn er woorden die vrijwel iedereen kent maar die toch niet in de woordenboeken staan? Ja, *kneiter* bijvoorbeeld. Dit wordt al decennialang ge-

bruikt voor 'hoofd' in de verbinding *kale kneiter*, maar ook voor 'knul', 'knikker' en 'joekel' ('een kneiter van een hit'). Honderden keren te vinden – in diverse spellingvarianten – in de krantenarchieven en op internet, maar níét in de Grote Van Dale, noch in Van Dale Hedendaags Nederlands, Koenen, Kramers, Verschueren of het WNT. Hoe kan dat? Omdat het simpelweg over het hoofd is gezien. Nog een paar opmerkelijke hiaten in de Grote Van Dale : *lerp* voor 'slungel' ('een lange lerp'), *kopkluiven* voor 'heftig (tong)zoenen', *controlfreak*, *droomoord* en *napoetsen* (een dagelijkse praktijk in tienduizenden gezinnen met jonge kinderen). Dit zijn allemaal woorden die al heel lang meegaan.

8. Kersverse neologismen

In een woordenboek dat, zoals de Grote Van Dale, gemiddeld om de tien jaar wordt herzien, moet je natuurlijk niet gaan zoeken naar woorden, uitdrukkingen en afkortingen die nog maar net uit de luiers zijn. Bestaan woorden als *botox*, *girlpower*, *hormoonvlees*, **internetcafé**, **nachtmerriescenario**, *nulzesje*, **nummerweergave**, **sms'en**, *sorrydemocratie*, **spindoctor**, *spitstarief*, *startpagina*, *stealth-technologie*, *thuiskopiëren* en *voicedialing*? Ja, ze bestaan, maar nog niet in de Grote Van Dale van 1999. De vetgezette woorden staan overigens wél in Van Dale Hedendaags Nederlands, maar dit boek wordt aanzienlijk minder vaak geraadpleegd als scheidsrechter in taalkwesties.

9. Spreektalige woorden

Vraagt zij: 'Heb je daar zin in?' Antwoordt hij: 'Mwah'. Dit kan drie dingen betekenen: 'ik weet het niet', 'nee' (als het laag wordt uitgesproken) en 'vooruit' (als het hoog wordt uitgesproken). Is *mwah* een woord? Als *brr* een woord is – en dát staat in de Grote Van Dale – dan is *mwah* het ook. Toch zul je het tevergeefs in de Grote Van Dale zoeken (Koenen kent het wel), net als veel andere woorden en uitdrukkingen die je vooral in de spreektaal hoort. Zo zijn er tientallen, zo niet honderden *stoplappen* en *dooddoeners* die de woordenboeken tot nu toe niet hebben gehaald, terwijl ze volop worden gebruikt. Vergelijk op dit punt de prachtige verzameling *Als mijn tante een snor had* (1995) van Inez van Eijk eens met de handwoordenboeken.

10. Vakjargon

Ieder vak kent zijn eigen jargon. Loodgieters, timmerlieden, artsen,

geologen, biologen, scheikundigen, plantkundigen, taalkundigen, computerdeskundigen – allemaal gebruiken ze specialistische woorden en uitdrukkingen. Vind je die ook allemaal terug in de algemene handwoordenboeken, zoals de Grote Van Dale ? Gelukkig niet. Als het goed is vind je alleen die vakwoorden terug die geregeld in de standaardtaal opduiken – en dat is slechts een fractie van het totaal. Om u een indruk te geven: het *Zakwoordenboek der geneeskunde* van Coëlho telt 26.000 'termen en begrippen uit de medische en aanverwante vakgebieden'. De Grote Van Dale telt 1.070 trefwoorden met het label 'medisch'.

11. Nonsenswoorden

Een van de eerste woorden die baby's in Nederland horen is *oetsiekoetsie*. Niemand weet wat het betekent en zeker de baby's niet. Het is dan ook een nonsenswoord. Hoewel onze taal op dit gebied een lange en rijke traditie heeft, zul je in woordenboeken vrijwel geen nonsenswoorden vinden. Dus geen 'Labberdie, labberda, labberdonia', geen 'Jutekei, jutekei, jutekei-sa-sa', geen 'tjingela, tjingela hop sa sa' en zelfs geen 'Schietspoele, sjerrebekke spoelza! Djikke djakke, kerrekoltjes, klitsklets!' De Grote Van Dale kent wel *hopfalderiere* en *klisklezoor*. Dat laatste woord is echter een vakterm voor een 'metselsteen met halve breedte en volle lengte'.

12. Jeugdtaal

Luister eens naar kinderen die op het schoolplein aan het knikkeren zijn. In de omgeving van Haarlem (er zijn grote regionale verschillen) hoor je dan voor de kleur en het formaat van de knikkers woorden als *bere-bere, vijfmaal, tienmaal, bonkie, dolfijn, panter, snot* en *papegaai*. En voor de regels van het 'potje' onder meer *met dubbel kets, laatste kets, eerste kets, zonder* of *met trukendoos, zonder lup, met-over-de-kuuk-waag*, met of *zonder hijskraan*. En natuurlijk wordt er altijd gekozen tussen *voor echie* en *voor neppie*. Echie is wel te vinden in de Grote Van Dale, die andere woorden niet – althans niet in de gezochte betekenissen. Van de jeugdtaal komt bijna niets in de woordenboeken terecht; een verstandige keuze, want die taal is zeer vluchtig en veranderlijk.

13. Afkortingen

Hoeveel mensen ondertekenen hun e-mailtjes, kaartjes of kattebelletjes met hgr, h.gr. dan wel met vrgr. of vr.gr.? Héél veel. De Grote Van

Dale kent *vr* voor 'vrijdag' en *vr.* voor 'vrouw', *gr* voor 'gram' of 'graad' en *gr.* voor 'groot', maar niemand bedoelt met vrgr. 'vrouw groot' of 'vrijdag gram'. Zo zie je maar: zelfs afkortingen die dagelijks tienduizenden keren worden gebruikt, staan soms niet in de woordenboeken.

Er zijn meer categorieën te bedenken en véél meer voorbeelden, maar de boodschap zal duidelijk zijn: je kunt niet zeggen dat een woord niet bestaat omdat het in een woordenboek ontbreekt. Dat is een mythe, een hardnekkige *taalmythe* – ook al een woord dat je in de woordenboeken tevergeefs zult zoeken.

3. DE MONGOOL EN DE MENSMETER

Mongool

'Je leert leven met de sfeer op het voetbalveld, waar "mongool" naast "homo" veruit het favoriete scheldwoord is.'

Frenk der Nederlanden in *Het Parool* 28 juni 2005

Als Mongolië het voor het zeggen had, zou *mongool* wereldwijd alleen nog worden gebruikt voor een bewoner van dit onherbergzame steppenland en niet meer voor iemand met een Downsyndroom. In 1965 trok Mongolië hierover bij de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) aan de bel, en met succes. In het Engels wordt *mongol* bijna niet meer gebruikt, de Duitse en Franse pendanten zijn sterk op hun retour. In Nederland en Vlaanderen daarentegen zijn *mongool*, *mongooltje* en *mongolisme* nog wél gangbaar. Steeds meer mensen ervaren deze woorden echter als beledigend en discriminerend. De kranten twijfelen. Zij kiezen veelal voor *Downsyndroom*, met daarachter, tussen haakjes, 'mongolisme'.

De ouders van Down-*kinderen* zijn verdeeld. De in 1986 opgerichte *Vereniging voor een geïntegreerde opvoeding van mongoloïde kinderen* gebruikt *mongool* als geuzennaam. Maar de twee jaar daarna opgerichte *Stichting Down's Syndroom* (SDS) voert juist een verbeten strijd tegen dit woord. 'Integratie van mongooltjes is een contradictio in terminis', heette het in 1991 in *Down + Up*, het tijdschrift van de stichting. De SDS is op dit punt zeer strijdlustig. In het tijdschrift worden de definities van mongool in onder meer de Winkler Prins en de Grote Van Dale aan flarden geschoten. Kwalificaties als 'weerzinwekkend', 'verwerpelijk' en 'absurd' worden daarbij niet geschuwd. Nou ja, je moet natuurlijk ook veel kabaal maken om wat dit betreft iets te bereiken.

De man die indirect verantwoordelijk is voor deze terminologische onrust, is de Engelse arts John Langdon Haydon Langdon-Down (1828-1896). Down was de jongste van zeven kinderen. Zijn vader was apotheker. In 1847 ging hij in Londen in de leer bij het Farmaceutisch Genootschap. Later besloot hij arts te worden. Hij ging aan het London Hospital studeren en werken en won de ene prijs na de andere.

In 1858 werd Down tevens hoofd van de medische staf van het 'idiotengesticht' in Earlswood, een van de eerste inrichtingen voor verstandelijk gehandicapten in Engeland. Hiermee had hij zijn levensdoel gevonden. Down verzette zich tegen het idee dat 'idioten' niet te helpen waren. Hij trok zich het lot van zijn patiënten sterk aan en maakte een studiereis naar Zwitserland, waar dr. Guggenbühl een inrichting had die een goede reputatie genoot. Dit tehuis lag op de Abendberg. 'Ik beklom die berg als een pelgrim op weg naar een bedevaartsoord', schreef Down later, 'maar toen ik de top had bereikt, trof ik daar kinderen aan die zowel geestelijk als lichamelijk zwaar waren verwaarloosd. Ik zal mijn gevoelens van ergernis en teleurstelling nooit vergeten.'

Op zijn veertigste, in 1868, begon Down in Normansfield in Hampton een eigen tehuis, dat plaats bood aan tweehonderd verstandelijk gehandicapten. Twee jaar daarvoor, in 1866, had hij in de *London Hospital Reports* een artikel gepubliceerd dat het begrip mongool in het leven zou roepen.

Het stuk heet 'Observations on an Ethnic Classification of Idiots' en is onverwacht kort. In krap vier pagina's geeft Down zijn visie op de classificatie van 'idioten'. Down vindt de bestaande indelingen vaag, gekunsteld en onbruikbaar. Toch is zo'n indeling van belang, betoogt hij, want die kan veel invloed hebben op de toekomst van *the little one*. Bovendien willen ouders vaak weten waar de veronderstelde afwijking vandaan komt. Heeft de meid het kind zoet gehouden met opium? Is het kleintje gevallen? Is de afwijking het gevolg van kwetsuren tijdens de bevalling? 'Men verklaart de toestand uit alles liever dan uit erfelijke belasting of uit invloed van de ouders', verzucht hij.

Gedrochten

In plaats van de bestaande classificaties stelt Down een indeling in vijf etnische klassen voor, te weten: Kaukasiërs, Ethiopiërs (waaronder enkele 'witte negers'), Maleisiërs, Azteken en Mongolen.

Die eerste vier raffelt hij in een paar zinnen af, maar bij de Mongolen,

ruim tien procent van de door hem behandelde patiënten, staat hij langer stil. Hij beschrijft hun uiterlijk ('hun haar is niet zwart, zoals bij de echte Mongolen, maar bruinachtig, dun en steil'), hun gedrag, hun intellectuele vermogens, hun bloedsomloop en wat ze eten. Met een strak, verstandig trainingsprogramma is een hoop te bereiken, benadrukt hij – als eerste. Down speculeert ook over de oorzaak van deze toestand. 'Er kan geen twijfel over bestaan dat de etnische kenmerken het gevolg zijn van degeneratie', schrijft hij. Degeneratie tot het Mongoolse type wordt volgens hem veroorzaakt door tuberculose.

Anders dan hij doet voorkomen had Down deze indeling in etnische groepen niet zelf verzonnen. Hij moet zich hebben gebaseerd op een studie uit 1844 door Robert Chambers, *The vestiges of the natural history of creation*, waarin een identieke indeling voorkomt. Chambers meende dat de mensheid zich vanaf het foetale of negroïde stadium via het mongoloïde of infantiele stadium uiteindelijk ontwikkeld had naar het blanke, volwassen eindstadium. Down stipt dit wel aan, maar weidt er niet over uit.

Nadat Down was overleden, zette zijn zoon Reginald het baanbrekende werk in Normansfield voort. In 1906 nam Reginald afstand van de naam die zijn vader had verzonnen. 'Het lijkt erop,' schreef hij, 'dat de trekken die ons eerst zo sterk aan het uiterlijk en de bouw van Mongolen doen denken toevallig en oppervlakkig zijn, terwijl ze altijd samenhangen met andere eigenschappen, die absoluut niet karakteristiek zijn voor dat ras. Wanneer het hier dus om degeneratie (reversie) gaat, dan moet het degeneratie zijn naar een type dat verder terug ligt dan de Mongoolse moederstam.'

'Mongoolse idioten' waren dus een degeneratie van iets anders, maar wat? De Engelse arts F. Crookshank meende in 1924 de oplossing te hebben gevonden. In *The mongol in our midst* betoogde hij dat in de mongool het stadium van de orang-oetang naar boven komt. Hij voegde hier nog aan toe dat zij in werkelijkheid Mongools bloed moesten hebben: hun moeders zouden gemeenschap hebben gehad met een Aziaat. 'Het is niet moeilijk voorstelbaar hoe geïsoleerd moeders van kinderen met Down's syndroom [...] zich toen gevoeld moeten hebben', aldus *Down + Up*.

Het duurde tot 1959 voordat de Parijse geneticus J. Lejeune en zijn medewerkers aantoonden dat het Downsyndroom in feite wordt veroorzaakt doordat chromosoom 21, normaal in tweevoud aanwezig, niet

goed is gedeeld, waardoor het in alle cellen van het lichaam in drievoud voorkomt. Zes jaar later beklaagde Mongolië zich bij de WHO. In de *Encyclopaedia Britannica* was mongolisme toen nog te vinden in de rubriek 'gedrochten'.

Bertillonage

Aan de registratie van gevangenen is de afgelopen eeuw in Nederland weinig veranderd. Een crimineel die bij ons achter de tralies verdwijnt, wordt gefotografeerd, gemeten en beschreven. Daarnaast worden zijn vingerafdrukken genomen. Een en ander is geregeld in een wet uit 1925.

Dat geen twee mensen dezelfde vingerafdrukken hebben was allang bekend, maar pas sinds 1900 wordt de dactyloscopie op grote schaal toegepast. In de decennia daarvoor hanteerde men een identificatiesysteem dat inmiddels geheel in vergetelheid is geraakt. Dit systeem was bedacht door de Fransman Alphonse Bertillon (1853-1914) en naar hem *bertillonage* genoemd.

Bertillon was de zoon van een vooraanstaande Parijse socialist en statisticus. Zonder zijn vader had hij het nooit gered, want hij was ondiplomatiek, hardleers, koppig, brutaal en rebels. Zo werd hij van de universiteit getrapt omdat hij zijn schoolbank in de fik had gestoken met een brandertje waarop hij tijdens college chocola wilde smelten. Toen een docent hem hierover op de vingers tikte, sloeg Bertillon hem met een dik Latijns woordenboek op het hoofd.

Voor straf stuurde zijn vader hem naar Engeland. In 1875 keerde Alphonse terug om zijn dienstplicht te vervullen. Bij de infanterie verveelde hij zich zo dat hij van zijn broer studieboeken over etnografie en antropologie leende, onderwerpen die hem altijd hadden geboeid. Aan een naburige universiteit volgde hij af en toe medische colleges.

Mensmeting

Vader Bertillon was voorzitter van een vereniging van antropologen in Parijs. Hij maakte Alphonse lid en hielp hem aan een baantje bij de fotografische dienst van de Parijse politie. In 1879 ging Bertillon daar aan de slag. Van 's morgens acht tot 's avonds zes kopieerde hij signalementen. Aangezien die grof en onvolledig waren, werden ze bijna nooit geraadpleegd. Als iemand een valse naam opgaf, of z'n uiterlijk had veranderd, was het nagenoeg onmogelijk om te achterhalen of hij al eerder had gezeten.

Bertillon combineerde zijn elementaire kennis van etnografie, antropologie en statistiek, en legde zijn chef na acht maanden een rapport voor waarin hij een systeem uiteenzette dat hij *anthropométrie* ('mensmeting') noemde. Bertillon wist dat het skelet van een volwassene niet meer verandert. Door zorgvuldige metingen te verrichten – waarschijnlijk aan antropologen uit zijn vaders vriendenkring – ontdekte hij dat geen twee mensen dezelfde afmetingen hebben. Hij mat de lichaamslengte, het hoofd, de oren, de linker middelvinger, de linkervoet, de onderarm, de linkerpink, de romp en de spanwijdte van de armen. De voorkeur voor links was ingegeven door het idee dat de linkerhelft bij rechtshandigen minder 'slijt'.

Met topografische precisie registreerde Bertillon bovendien littekens, moedervlekken, tatoeages en afwijkingen. Daarnaast beschreef hij de neus, de beharing en de linkeriris. Hij besloot zijn signalement met twee foto's. Bertillon was de eerste die criminelen consequent van voren en van opzij fotografeerde bij een vaste belichting en een vaste camera-instelling.

Al deze gegevens werden in duplo op *fiches signalétiques* geschreven, een voor het alfabetisch register en een voor het antropometrisch register: een kast die zo vernuftig in allerlei hoofd- en subvakken was ingedeeld dat je in een oogwenk kon vinden welke misdadiger een pink had van 72 mm, plus een moedervlek bij de rechtertepel en een schedel van 183 mm. Doel van dit alles was om bij een arrestatie 'met wiskundige zekerheid' uit te maken of iemand al eens was opgepakt. Bovendien kwamen de signalementkaarten van pas bij het opsporen van recidivisten en vluchtelingen.

Bertillon rekende zijn chef voor dat elf metingen 177.147 mogelijkheden tot identificatie gaven; door zeven verschillende kenmerken van de iris te noteren, steeg dit aantal zelfs tot 1.240.029. Zijn chef zuchtte, en schreef aan Bertillons vader dat hij vreesde dat diens zoon gek was geworden.

Oranje-Nassau

Na bestudering van het rapport kwam vader Bertillon echter tot een andere conclusie. Hij wist gedaan te krijgen dat Alphonse, hoewel zeer ongeliefd bij zijn collega's, promotie maakte. In 1882, nadat Bertillons chef was opgestapt, kreeg Alphonse de leiding over een eigen afdeling. Hij kreeg drie maanden de tijd om het nut van zijn identificatiesysteem te bewijzen.

Bertillon had toen al ruim drieduizend delinquenten van top tot teen opgemeten. Hij slaagde erin een aantal uitzichtloze zaken op te lossen en werd daardoor in heel Frankrijk bekend. Daarna ging het snel: in 1888 werd zijn onderzoeksmethode door de Franse overheid officieel erkend. Datzelfde jaar werd Bertillon benoemd tot hoofd van het bureau voor gerechtelijke identificatie in Parijs. In 1890 schreef hij twee boeken, die in verscheidene talen werden vertaald: *La Photographie judiciaire* en *L'Anthropométrie judiciaire à Paris*. In de jaren daarna werd het systeem-Bertillon ingevoerd in onder meer Zwitserland, de Verenigde Staten, Argentinië, Rusland, Roemenië, Engeland, Pruisen en Oostenrijk.

In Nederland werd het systeem-Bertillon op 22 februari 1896 bij Koninklijk Besluit ingevoerd. Datzelfde jaar kreeg Bertillon de orde van Oranje-Nassau. Ambtenaren die met passer en meetlat aan de slag moesten, kregen het boekje *Bertillonage. Handleiding voor den beambte belast met de toepassing der lichaamsmeting enz. volgens het stelsel van Alphonse Bertillon.*

De criminelen waren niet blij. Op 18 februari 1906 liet W.J. Brusse in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een gevangene aan het woord die kort daarvoor, poedelnaakt, was opgemeten.

> Die Bertillonnage [sic] is een echt vernuftig systeem van beveiliging... Daar staat een misdadiger als een onnoozel kind tegenover. Wie het pas achter den rug heeft, voelt zich een lam gelijk. Nou kènnen ze je... en hoe? tot in je crimineelste knobbels en trekken....

De bertillonage was toen echter al op haar retour. Men vond het te duur, het was tijdrovend, en eenmaal gemaakte fouten waren moeilijk te herstellen. Bovendien kon het stelsel niet op kinderen worden toegepast, terwijl bij vrouwen het hoofd soms moeilijk te meten was vanwege 'de overvloedige haargroei'. Toen het grote nut van vingerafdrukken was aangetoond, voegde ook Bertillon die aan zijn identificatiesysteem toe. Hij moest echter meemaken dat zijn systeem volledig door de dactyloscopie werd verdrongen. Hij stierf dan ook verbitterd.

4. TWEE MUNTNAMEN

Daalder

> 'Volgens mij was een daalder vroeger f 1,50, en een knaak f 2,50. De termen worden nu door elkaar gebruikt, en betekenen schijnbaar beide 1,50 euro. Dat zou dus betekenen dat de riks nu echt uitgestorven is. Volgens mij wordt de term overigens alleen op radio en tv gebruikt, en niet door normale mensen.'
>
> Uit een discussiegroep op internet

In 1516 werden in het Joachimsdal in Bohemen buitengewoon rijke zilveraders gevonden. Voor het koninkrijk Bohemen was dit een godsgeschenk. Sinds de dertiende eeuw was Bohemen economisch grotendeels afhankelijk van de zilverhandel. Maar de Hussietenoorlogen hadden het land in het begin van de vijftiende eeuw in een diepe crisis gestort. De zilvervondst in het Joachimsthal – nabij het tegenwoordige Jáchymov in Tsjechië – bracht hierin op slag verandering. Duitse banken en handelshuizen trokken royaal de beurs om in de mijnbouw ter plaatse te investeren. Binnen de kortste keren verrees in de voorheen onbewoonde vallei een plaats van enige betekenis. Woonden er in 1520 nog 4.963 mensen, vijf jaar later waren dit er 13.411.

Overal in het westelijke gedeelte van het Ertsgebergte werd plotseling zilver gevonden, en dorpen schoten als paddestoelen uit de grond. Maar Joachimsthal bleef het belangrijkst. In 1524 waren hier al 613 mijnen geopend, een getal dat uiteindelijk zou groeien tot 944. Een kleine tienduizend mijnwerkers brachten er tussen 1520 en 1533 – de grootste bloeiperiode – jaarlijks ruim tienduizend kilo zilver naar boven.

Nederduits

Van een deel van dat zilver werden munten geslagen, voor het eerst in

1519. Op de voorzijde stond een beeltenis van Sint-Joachim, de vader van Maria en de naamgever van de vallei. Op de achterzijde een klimmende Boheemse leeuw, het wapen van de graven van Schlick, de eigenaars van Joachimsthal.

De munten waren zwaar (zo'n 25 tot 30 gram) en zeer betrouwbaar. Ze stonden onder verschillende namen bekend: *Schlickenthaler* (naar de graven van Schlick), *guldengroschen*, maar vooral *Joachimsthaler*. Dit laatste werd al spoedig verkort tot *thaler*. In het Nederduits, dat toen de handelstaal was, werd dit *dahler*, een woord dat wij leenden als *daler*. Tot ver in de negentiende eeuw geven onze woordenboeken 'daler' als de correcte vorm, maar in de spreektaal trok men zich daar niets van aan. Zoals *poller* tot *polder* was geworden, en *keller* tot *kelder*, zo werd *daler* tot *daalder*.

De *thaler* uit Joachimsthal werden internationaal als voorbeeld genomen. In Nederland werden de eerste daalders in 1538 geslagen, door Gelre, Nijmegen en Deventer. De Fransen leenden het begrip als *daldre*, de Spanjaarden als *daeldre*.

Ook de Engelsen namen de nieuwe muntnaam over. Aanvankelijk schreven ook zij *dal(l)er* (1540), maar al vóór 1600 werd dit verbasterd tot *dollar* (zie hierna).

Ondertussen bleven de geldmunters van Joachimsthal enorme hoeveelheden zilveren munten slaan. Tussen 1516 en 1545 brachten ze in totaal ruim 3,2 miljoen *thaler* in omloop.

Dat de graven van Schlick daar flink aan verdienden, zat de Boheemse koning niet lekker. Al in 1528 ontnam hij de Schlicks het muntrecht. In 1545 ging hij nog een stap verder: hij ontnam de graven alle bezittingen in en rond Joachimsthal, zogenaamd omdat zij de mijnwetten hadden overtreden.

Veel wijzer werd de Boheemse vorst van dit alles niet. In 1545 waren de meeste zilveraders bij Joachimsthal namelijk al uitgeput. Het mijnwerkersdorp stroomde leeg, en zelfs met belastingverlagingen, overheidssubsidies en gunstige vestigingsvoorwaarden lukte het niet de mijnwerkers terug te lokken. In 1594 waren er nog maar zo'n tachtig over. Dat *daalder* en *dollar* zich tegen die tijd internationaal een vaste plaats hadden verworven in het monetaire vocabulaire, zal voor het Boheemse vorstenhuis een schrale troost zijn geweest.

Dollar

'Dollar is eene Noord-Amerikaansche zilveren munt, ter waarde van meer of min fl. 2.60 Hollandsch.'

Witsen Geysbeek, *Algemeen noodwendig Woordenboek der Zamenleving* (1836), p. 454

De daalder, schreef ik, is de moeder van de dollar. Maar hoe werd de dollar de munteenheid van de Verenigde Staten?

De eerste munt die in Noord-Amerika op grote schaal werd gebruikt, was de *leeuwendaalder* – een zilveren munt die sinds 1575 in de provincie Holland werd geslagen. Hollandse kolonisten namen deze munt omstreeks 1620 mee naar Amerika. De *lion dollar* of *lion* was bij kooplui en matrozen een geliefde munt, maar niet de enige. Daarnaast betaalde men graag met de Spaanse peso, die bekendstond als de *Spanish dollar*.

De Amerikaanse kolonisten hadden voortdurend gebrek aan muntgeld. Engeland eiste namelijk dat zij hun belastingen voldeden in zilveren of gouden munten. Bovendien zorgden de Britten ervoor dat er in de koloniën zo weinig mogelijk Brits geld in omloop was. Ze scheepten de kolonisten af met monetaire kliekjes: oude, versleten en ongewilde munten. Zo werden de kolonisten eens opgezadeld met een partij munten die zo slecht was dat hij zelfs door de arme Ieren was geweigerd.

Het gevolg was dat de kolonisten aanvankelijk voornamelijk vertrouwden op ruilhandel. Er werd betaald met kaas, bijlen, kippen, vaten cider, hooi, brandhout, zout, wol en ga zo maar door. Daarnaast ontstond er langzaamaan een grote verscheidenheid aan koloniaal geld.

In opdracht van de Massachusetts Bay Colony sloegen de zilversmeden John Hull en Robert Sanderson in 1652 in Boston de eerste Noord-Amerikaanse munt, de *pine tree shilling*. Zij gingen hier precies dertig jaar mee door, maar al die tijd bleef er op de munt '1652' staan, om te voorkomen dat de Britten doorkregen hoeveel munten er werden geslagen. Al snel brachten ook de andere koloniën geld uit, nu eens *dollars* genaamd, dan weer *ponden* of *shillings*. Daarnaast waren er munten in omloop uit Mexico, Portugal, Brazilië en uit vrijwel alle Europese landen.

Kortom, wat betaalmiddelen betreft was het in de zeventiende en achttiende eeuw aan de overzijde van de Atlantische Oceaan een ongelooflijk zootje. De waarde van een munt stond op een gegeven moment

gelijk aan z'n gewicht in zilver of goud, en iedere geldwisselaar had een weegschaaltje.

Memorandum

Het was duidelijk dat er iets moest gebeuren. In 1775, kort voordat de Britse koloniën in Amerika de onafhankelijkheid uitriepen, begon het voorlopige parlement met het uitgeven van *continental money*. De waarde werd uitgedrukt in *dollars*. Een vervelende bijkomstigheid was dat men om de oorlog te financieren zóveel biljetten bijdrukte dat dit geld spoedig waardeloos werd. Wel kreeg het woord *dollar* hiermee een stevige positie.

Het was dan ook geen echte verrassing dat Gouverneur Morris (1752-1816), die in 1782 opdracht had gekregen een voorstel te doen voor een nieuwe, officiële Amerikaanse munteenheid, op de proppen kwam met *dollars* en *centen*. Overigens was Gouverneur de voornaam van Morris, niet zijn functie – hij was zoiets als staatssecretaris. Morris' voorstel deed de Amerikaanse bankiers verdriet. Zij hadden liever vastgehouden aan het Britse pond.

Hoewel Morris het meeste werk deed, staat Thomas Jefferson bekend als 'de vader van de Amerikaanse dollar'. Jefferson paste het rapport van Morris aan en schreef in 1784 een officieel memorandum aan het Congres, waarin hij het dollar-en-cent-systeem voorstelde. Op 6 juli 1785 nam het Congres dit voorstel aan en op 2 april 1792 werd het wettelijk vastgelegd.

Vanzelfsprekend waren alle buitenlandse munten hiermee niet op slag verdwenen. Sterker nog: in 1793 bepaalde het Congres dat in Amerika ook buitenlandse munten wettig betaalmiddel bleven. Dat duurde maar liefst tot 1857. Tot die tijd kon je in de Verenigde Staten dus gewoon betalen met je *daalder* – de Nederduitse moeder van de dollar.

5. EEN SNELLE HAP, TWEE VOEDSELHERVORMERS

Hamburger

'In Frankrijk is onlangs het allereerste islamitische fastfoodrestaurant geopend. Op het bord: hamburgers met halal vlees, geslacht volgens moslimtraditie.'

Het Nieuwsblad 7 augustus 2005

Hoog in het noorden van Duitsland, op het punt waar de Elbe zich van een rivier tot een bescheiden zeearm verbreedt, ligt de agglomeratie Hamburg. Deze belangrijke havenstad is een van de zelfstandige *Länder* van de Bondsrepubliek en telt meer dan anderhalf miljoen inwoners.

Halverwege de negentiende eeuw namen emigranten uit Hamburg een vleesgerecht mee naar de Verenigde Staten dat daar zou uitgroeien tot de populairste snelle hap aller tijden. Omstreeks 1884 noemde men dit vleesgerecht *Hamburg steak*. Niet lang daarna sprak men van *Hamburger steak*, wat omstreeks het begin van de twintigste eeuw werd verkort tot *hamburger*.

De grootste propagandist die dit gebraden stuk gehakt ooit heeft gehad was de Amerikaanse voedselhervormer J.H. Salisbury (1823-1905). Naar hem werd de hamburger omstreeks 1897 *salisbury steak* genoemd, een naam die je nog weleens ziet opduiken in restaurants die zich te chic voelen om een hamburger te serveren.

De hamburger werd aanvankelijk zonder brood geserveerd. Het kadetje kwam er omstreeks 1912 bij. In het begin van de jaren dertig verdrong de hamburger in de Verenigde Staten de *hot dog* als populairste snelle hap. Vanaf dat moment was de opmars van de hamburger niet meer te stuiten. In Nederlandse bronnen is de hamburger voor het eerst aangetroffen in 1938, maar de opkomst van dit gerecht dateert van na de Tweede Wereldoorlog.

Tegen die tijd zag men het woord abusievelijk aan voor een samenstelling van *ham* en *burger*, hoewel er geen ham aan te pas komt. *Burger* werd nu een achtervoegsel voor allerlei gerechten, zoals de *cheeseburger* en de *wimpyburger*.

Tegenwoordig is McDonald's de bekendste hamburgerketen, maar Nederland maakte kennis met de hamburger bij Wimpy, een fastfoodketen die in Engeland nog altijd zeer bekend is. De *Wimpyburgers* of *Wimpy's* zijn genoemd naar J. Wellington Wimpy, een personage uit de Popeyestrips van Elzie C. Segar. Wimpy is een groot liefhebber van hamburgers, die hij zelden uit eigen zak betaalt. Een van zijn gevleugelde uitspraken is: 'I will gladly pay you Tuesday for a hamburger today' (Ik betaal je met liefde dinsdag voor een hamburger vandaag).

In 1954 werd in Engeland de eerste Wimpy geopend. Nederland volgde in 1963. Op het hoogtepunt, eind jaren zestig, telde Nederland 53 Wimpy's.

'Pas in de jaren tachtig', schreef Hans Hoekstra eens in *Het Parool*, 'sloeg McDonald's in Nederland echt aan. Ook de hamburgerketen *Burger King* vestigde zich in die tijd in Nederland. McDonald's groeide door, maar Wimpy ging uiteindelijk ten onder (net als de *Wendy's* en de *Darby's*), al werd nog een vertwijfelde poging gedaan om concurrent McDonald's te imiteren door niet langer aan tafeltjes te bedienen (table service) maar ook op counter service over te gaan.'

In 1985 sloot de laatste Nederlandse Wimpy, in Amsterdam. In Engeland telt de Wimpyketen nog zeker driehonderd zaken.

Bantingkuur

Tegenwoordig kun je kiezen uit een kolossale hoeveelheid diëten, maar hoe lag dat vroeger? Wat deden mensen met overgewicht pakweg honderd jaar geleden om af te vallen?

Tussen 1865 en 1940 behoorde de zogenoemde bantingkuur tot de bekendste diëten. Deze kuur dankt haar naam aan de Londense begrafenisondernemer en schrijnwerker William Banting (1797-1878).

Banting was relatief klein van stuk, ongeveer 1,62 m. Aanvankelijk had hij een normaal postuur, maar rond zijn veertigste begon hij opeens dik te worden. Hij bezocht een arts, die hem aanraadde te gaan roeien. Banting volgde dit advies met geestdrift op. Iedere ochtend roeide hij maar liefst twee uur. Zijn spierkracht nam toe, maar hij kreeg ook

enorme trek, hij ging meer eten en werd alleen maar dikker. In de jaren daarna bezocht hij verscheidene artsen. Op hun aanraden maakte hij lange wandelingen langs het strand, nam zeebaden, Turkse baden, ging paardrijden, dronk grote hoeveelheden mineraalwater en *liquor potassae* (een oplossing van kaliumcarbonaat), maar niets hielp – hij werd dikker en dikker.

Gehoorproblemen

Banting leed niet aan een of andere zeldzame ziekte, hij at en dronk gewoon te veel, vooral brood, vlees en bier. Weliswaar adviseerden de dokters hem om licht te eten, maar niemand zei erbij wat je daar precies onder moest verstaan.

Ruim twintig jaar lang bleef Banting zo aanmodderen. Inmiddels had hij zo'n dikke buik dat hij zijn eigen schoenen niet meer kon vastmaken. Hij droeg kniebanden en liep altijd langzaam achterwaarts de trap af, in de overtuiging hiermee zijn voet- en kniegewrichten te sparen. Van de geringste lichamelijke inspanning moest hij hoesten en zweten.

Uiteindelijk bood William Harvey, een oorarts uit Soho, soelaas. Harvey was ervan overtuigd dat Bantings gehoorproblemen te maken hadden met diens lichaamsgewicht. Daarom schreef hij hem geen geneesmiddelen voor, maar een dieet.

Harvey raadde Banting aan om voortaan geen brood, boter, suiker, aardappelen, pasta, varkensvlees, zalm of bonen meer te eten, sinds vele jaren Bantings lievelingsgerechten. Ook mocht hij geen sterke drank, bier, champagne of melk meer drinken.

In plaats daarvan moest de begrafenisondernemer zich aan het volgende dieet houden. Als ontbijt: mager rund- of lamsvlees, nieren, gebakken vis of ham, met een grote kop thee (zonder melk of suiker), een beschuit of geroosterd brood. Voor het middagmaal: vis of vlees, geroosterd brood, gevogelte of wild, met twee of drie glazen goede bordeaux, sherry of madera. Bij de thee: ingemaakte vruchten met een grote beschuit. Voor het avondeten: vlees of vis met twee glazen wijn. Voor het slapen gaan mocht hij zonodig nog een grog nemen.

Kniebanden

Banting wist niet wat hem overkwam. Na een week was hij al een pond kwijt. De week daarop weer een, en zo ging het door tot hij in totaal

ruim 21 kilo was afgevallen. Ook voelde hij zich met de week fitter. Zijn oor- en oogproblemen werden minder en hij had geen last meer van brandend maagzuur, obstipatie, misselijkheid of duizeligheid. Hij kon weer zelf zijn laarzen aantrekken en na twintig jaar kon hij eindelijk zijn kniebanden afdoen.

Banting was intens dankbaar. Hij voelde zich geroepen zijn ervaring met anderen te delen. In 1863 gaf hij 'tot troost der lijdende menschheid' in eigen beheer een brochure uit, getiteld *A letter on corpulence*. Het is een aandoenlijk document: openhartig, bescheiden en in gewone taal. Er was onmiddellijk veel vraag naar. De eerste twee drukken verspreidde de Londense begrafenisondernemer gratis, voor de derde druk (oplage 1.500 exemplaren) vroeg hij een kleine vergoeding.

Al in 1865 werd zijn brochure in het Nederlands vertaald, onder de titel *Open brief over de zwaarlijvigheid*. Ook in Duitsland verscheen een vertaling. In het Engels werd *to bant* een gangbare uitdrukking, net als *doing Banting*, *Bantingism* en *to Bantingize*. In 1871 nam A. Winkler Prins in zijn encyclopedie een artikel op over de *bantingkuur* en ook Meyers Konversations-Lexikon ruimde er een halve pagina voor in. Banting ontving honderden dankbare brieven en adhesiebetuigingen.

Ondervoeding

Bracht de bantingkuur naast een remedie tegen vetzucht nu ook meer inzicht in de oorzaken ervan? Niet echt. In de Nederlandse vertaling van de brochure is een kort overzicht opgenomen van de verschillende verklaringen voor zwaarlijvigheid. Als belangrijke oorzaken worden genoemd slap celweefsel, massage na een heet bad, gebrek aan beweging, veel slapen, een flegmatieke aard, een weelderige levensstijl, aderlatingen, verblijf in koude of vochtige lucht en 'werkeloosheid der geslachtsorganen' ('daarom dikwijls bij vrouwen in de periode van stilstand na herhaalde kraambedden of in de klimakterische jaren'). Bantings brochure gaf wel het startschot voor gedegen onderzoek naar overgewicht en diëten.

Omstreeks 1940 leidde dit onderzoek tot de conclusie dat de *bantingkuur* – met zijn eenzijdige consumptie van mager vlees en toch iets te veel alcohol – kon leiden tot ernstige ondervoeding. Zonder medische controle kon deze kuur zelfs gevaarlijk zijn, waarschuwde men.

Fletcheren

> 'Mijn moeder en vele anderen, hebben zich op het verkeerde been laten zetten door de uitlatingen van de Amerikaanse arts Fletcher die rond de Eerste Wereldoorlog het langdurig kauwen van voedsel aanprees als middel tegen alle kwalen. Goed kauwen noemde men dan ook fletcheren.'
>
> Van een website

John D. Rockefeller sr. deed het, Thomas Edison deed het, maar de Amerikaanse filosoof William James schreef na drie maanden: 'I had to give it up. It nearly killed me.'

Aan het begin van de twintigste eeuw verbreidde de Amerikaan Horace Fletcher met opmerkelijk succes de leer van het langdurig kauwen ten behoeve van een betere spijsvertering.

Fletcher werd op 10 augustus 1849 geboren in Lawrence, Massachusetts. Hij was van jongs af aan buitengewoon ondernemend en had voor zijn dertigste de wereld al vier keer rondgereisd. Hij combineerde zijn reislust met ondernemingszin en was in de loop der tijd verbonden aan zo'n veertig verschillende handelshuizen.

In 1881 streek Fletcher neer in San Francisco. Hij vergaarde een fortuin als fabrikant van drukinkt en als importeur van zijden stoffen en oriëntalia. Tegelijkertijd was hij directeur van een opera, kunstcriticus en succesvol schilder.

Mollig

In 1895 kwam het keerpunt. De 47-jarige Fletcher werd door een levensverzekeringmaatschappij geweigerd. 'Hij realiseerde zich opeens', schrijft zijn biograaf, 'dat hij vijftig pond te zwaar was, dat hij geplaagd werd door obstipatie en dat hij vaak ziek was.'

Dit inzicht leidde tot het uittesten van alle mogelijke diëten, maar Fletcher vond ze allemaal niks. Hij bedacht een eigen therapie, die hij in verschillende boeken uiteenzette. Zijn bekendste boek, *The ABC of nutrition*, verscheen in 1903. Fletcher was tot de conclusie gekomen dat hij zijn goede gezondheid had teruggekregen door zorgvuldig te kauwen. Dus propageerde hij dat iedere hap 32 (!) keer moest worden gekauwd – één keer voor iedere tand of kies. Verder stelde hij: eet alleen bij echte honger, eet waar je trek in hebt, eet alleen als je verder niets aan je kop hebt en geniet van een maaltijd.

De rest van zijn leven besteedde Fletcher aan het uitdragen van zijn ideeën. De mollige Amerikaan met zijn volle lippen, grijze haar, borstelige wenkbrauwen en zijn scherpe gevoel voor humor was een graag geziene gast. Hij hield overal gratis lezingen, maar, zo schrijft de *Dictionary of American biography*: 'Hij was allerminst een fanatieke hervormer. Hij genoot van de goede dingen van het leven en nam waar iedereen bij zat een tweede portie kalkoen.'

In de Verenigde Staten werden *to fletcherize*, *fletcherism* en *fletcherite* gangbare begrippen, en nadat Fletchers boeken onder meer in het Duits, Pools, Italiaans, Hongaars en Russisch waren vertaald, duurden ook in Europa de maaltijden aanzienlijk langer. De Duitsers spraken van *fletschern* en de Grote Van Dale vermeldt het vanaf 1924 als *fletcheren*.

Fletcher bracht de laatste jaren van zijn leven hoofdzakelijk door in Venetië. Tijdens de Eerste Wereldoorlog leerde hij vluchtelingen in België hun magere rantsoen zo goed mogelijk te benutten. Hij stierf in Kopenhagen op 13 januari 1919, zeventig jaar oud.

Tijdens zijn leven had Fletcher veel geld geschonken aan onderzoek naar voedsel en de effecten daarvan op het lichaam. Na zijn dood toonde dat onderzoek aan dat langdurig kauwen de spijsvertering nauwelijks bevordert.

6. DRIE DANSEN

Tarantula

> '*Secrets from the* CIA, KGB, *and Hollywood*, zoals de expositie heet, toont ook de tarantula die James Bond bedreigde in Dr. No, de lederen broek van Emma Peel in *The Avengers* en een negentiende-eeuwse camera, ontworpen om aan een duif te hangen.'
>
> *De Standaard* 21 februari 2002

De meeste mensen denken bij een tarantula aan die dodelijke, harige spin waar makers van griezelfilms zo dol op zijn, maar in feite zijn dat vogelspinnen uit Zuid-Amerika. In de wetenschap blijkt tarantula in de eerste plaats te worden gebruikt voor een geslacht – met maar liefst zestig soorten – van niet-giftige Amerikaanse schorpioenspinnen. Specialisten maken onderscheid tussen *tarantula's*, *tarentula's* en *tarentels*, maar de meeste woordenboeken vegen die op een grote, wriemelende hoop en geven de voorkeur aan de spelling *tarantula*.

Het woord tarantula is afgeleid van de Italiaanse havenplaats Tarente (in het Italiaans: Taranto), gelegen in de hak van de laars van Italië. In deze streek kwam de tarantula – we hebben het nu over de *Lycosa tarentula* – vroeger veel voor. Inmiddels weten we dat de beet van die spin net zo veel kwaad kan als de steek van een wesp, maar vroeger dachten de Tarentijnen dat je eraan doodging. Je kon het er alleen levend afbrengen, dachten ze, als je door wild gedans het gif uitzweette.

Massahysterie

Tussen de vijftiende en de zeventiende eeuw nam dit volksgeloof de vorm aan van massahysterie. Het uitte zich in een verschijnsel dat sinds het eind van de zeventiende eeuw *tarantisme* heet, ofwel epidemische danswoede. Danswoede kwam in de middeleeuwen ook wel in de Ne-

derlanden voor, maar het eigenlijke tarantisme bleef beperkt tot Apulië, de regio waarvan Tarente een van de voornaamste steden is.

In 1695 schreef de vooraanstaande Italiaanse arts Giorgio Baglivi een proefschrift over de danswoede in Tarente, dat spoedig in het Engels werd vertaald onder de titel *A dissertation of the anatomy, bitings and other effects of the venomous spider, call'd tarantula.*

Vooral in de warmste tijd van het jaar, zo schreef Baglivi, sprongen mensen opeens op in de overtuiging dat ze waren gebeten door een tarantula. Ze renden naar het marktplein, waar ze als bezeten begonnen te dansen. Anderen sloten zich bij hen aan. Sommigen zeiden ook zojuist te zijn gebeten, bij anderen speelde een oude beet weer op. Het gif kon soms dertig jaar lang, iedere zomer weer, aanzetten tot danswoede.

Jong en oud danste mee, mannen en vrouwen, boeren, monniken en edellieden, maar de meeste slachtoffers maakte de tarantula onder arme boerinnen. Sommigen hulden zich in felgekleurde kleding, anderen scheurden zich de kleren van het lijf, heftig schokkend met de heupen. Muzikanten zweepten de dansers op en de wijn vloeide rijkelijk. Tarantisme werd als een ziekte beschouwd, maar het ging er soms zo vrolijk aan toe dat men van 'het kleine carnaval der vrouwen' sprak. Het dansen duurde een dag of drie, tot de slachtoffers uitgeput in elkaar zakten. Doodop, maar genezen.

De artsen stonden voor een raadsel. Hoe was het bijvoorbeeld mogelijk dat de spinnenbeet vrijwel alleen in Apulië tot danswoede leidde, terwijl de tarantula in grote delen van Italië voorkwam? Baglivi legde zich niet bij de verklaring neer dat de Apulische tarantula giftiger was. In Napels liet hij een konijn bijten door een uit Apulië meegenomen spin. Het konijn stierf na vijf dagen maar danste niet, hoewel muzikanten alle deuntjes uitprobeerden. In Apulië zou de spinnebeet wél een haan en een wesp tot dansen hebben aangezet, aldus Baglivi.

Een andere arts liet zich in 1693 opzettelijk door twee Apulische tarantula's bijten, in het bijzijn van zes getuigen en een notaris. Zijn arm zwol een beetje op, maar dat was alles.

Heidense riten

Indertijd heeft men nooit een verklaring voor het tarantisme gevonden. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat de danswoede deels het gevolg was van massahysterie, deels van een in Apulië heersende zenuwaandoening, verwant aan melancholie. Daarnaast was het een uitlaatklep voor de

arme bevolking. Bovendien bevatte het tarantisme – dat tot aan het begin van de twintigste eeuw voorkwam – sporen van oude heidense riten.

In de meeste moderne talen is het woord tarantula overgenomen in de zestiende eeuw. Bij ons is een verwante term één keer in het Middelnederlands aangetroffen, in een vertaling door Jacob van Maerlant ('*Tarans* es een serpent/ also alse plinius kent/ vanden gheslachte van scorpioene [...]'). Daarna is er een vermelding aan het eind van de achttiende eeuw, maar pas vanaf de negentiende eeuw staat het in alle woordenboeken en encyclopedieën. Toen was men zich er al terdege van bewust dat de giftigheid van de tarantula op een fabeltje berustte. Men maakte er zelfs een punt van om uit te leggen hoe *onschadelijk* de spin was. Zo schreef het woordenboek van Witsen Geysbeek in 1852: 'Men kan [de tarantula] gemakkelijk naar buiten lokken, indien men het gegons der vliegen namaakt, of digt bij eene opening van het nest, eene korenaar heen en weder beweegt. Men kan haar ook zonder veel moeite tam maken en gewennen, om in een glaasje te leven.'

Paul Jones

> 'Slechts één lied uit dezen tijd heeft er het leven afgebracht: nog altijd blijft in *Hier komt Pauwel Jones aan* onder ons volk de heugenis bewaard van den Amerikaanschen kaperkapitein, die in 1779 aan boord van een veroverd Engelsch schip de haven van Texel binnenliep; op het luchtig-dansend rhythme van dat aardig liedje stapt de stoutmoedige Yankee nog onder ons rond.'
>
> G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* deel 6 (1910), p. 280

In juli 1961 slaagde prinses Beatrix in Leiden voor het doctoraalexamen rechten. Zij vierde dit met een onstuimig feestje. Het kwintet van Frans Dehue speelde er 'Geef mij maar Amsterdam'. Beatrix zong uit volle borst Weense liedjes mee. Er werd ook veel gedanst: de polonaise, de foxtrot, de cha-cha-cha, de Weense wals en... de *paul jones*, een dans waarbij dames en heren voortdurend van partner wisselen.

Zou Beatrix hebben geweten dat die dans heet naar een kaperkapitein die de Nederlandse regering ooit ernstig in verlegenheid heeft gebracht? Naar een zeebonk, bovendien, die bekendstond om zijn libertijnse levenswandel?

Zeker is dat er over de Schots-Amerikaanse avonturier John Paul

Jones (1747-1792) onwaarschijnlijk veel is geschreven. Dumas, Melville, Kipling, Thackeray en Carlyle vereeuwigden hem in romans, gedichten en toneelstukken, en Britse, Amerikaanse en Franse historici hebben minstens twintig studies aan hem gewijd.

Oorlogsvloot

Kort samengevat komt het leven van Jones hierop neer: hij werd in Schotland geboren als zoon van een tuinman, voer op een slavenschip en werd daarna koopvaardijkapitein. Op een gegeven moment onderdrukte hij met harde hand een muiterij. Jones zelf verklaarde dat de leider van de opstandelingen tegen zijn degen was aangehold, maar omdat dit niet erg geloofwaardig overkwam, nam hij in 1773 de benen naar Amerika. Bij het uitbreken van de Amerikaanse vrijheidsoorlog nam hij dienst bij de marine. In 1777 voerde Jones als eerste de Amerikaanse vlag op zee en Amerikaanse historici beschouwen hem als een van de grondleggers van de Amerikaanse oorlogsvloot.

Tussen 1777 en 1779 was Jones actief als kaperkapitein voor de Amerikanen. Hij behaalde een paar mooie overwinningen, was moedig en koelbloedig ('Schotse moeders brachten hun schreiende kinderen tot zwijgen, door slechts even zijn naam te noemen', zo heet het ergens). In 1780 werd hij te Parijs ingehaald als een held. Hij had daar relaties met verscheidene getrouwde en adellijke dames, die hij met gedichten en gepassioneerde brieven bestookte.

Na de Vrede van Versailles (1783) trad Jones in Russische dienst. Hij vocht op de Zwarte Zee tegen de Turken. In 1790 nam hij ontslag, mede omdat zijn vijanden het verhaal hadden verspreid dat hij een jong meisje had verkracht. Jones vestigde zich weer in Parijs, waar hij in 1792 stierf, kort na zijn vijfenveertigste verjaardag. 'Zijn grootste gebrek was zijn enorme ijdelheid', schrijft een van zijn biografen.

Dat Jones in Nederland een tijdlang gevierd was, houdt verband met zijn activiteiten als kaperkapitein. Eind september 1779 leverde Jones in de Noordzee slag met twee Britse oorlogsschepen. Het was een bloedig gevecht, waarbij honderden doden vielen. Het schip van Jones was al zinkende toen hij erin slaagde een Brits schip te enteren.

De slechte staat van de schepen en het grote aantal gewonden dwongen Jones snel een haven te zoeken. De dichtstbijzijnde was Texel. Op 3 oktober 1779 voer Jones daar binnen, met ruim vijfhonderd Britse krijgsgevangenen en twee buitgemaakte schepen.

De bestuurders van de Republiek waren *not amused*. De toestand was hachelijk: de Oranjeklanten waren pro-Engels, de patriotten pro-Frans en pro-Amerikaans. Nederland had veel last van de Britse suprematie op zee en daarom was er onder het volk veel sympathie voor het Amerikaanse onafhankelijkheidsstreven. Maar officieel was Engeland een bevriende natie en door Jones te helpen zou de Republiek de Amerikaanse vlag erkennen. Bovendien stonden twee van Jones' schepen onder leiding van Franse officieren, dus ook de relatie met Frankrijk stond onder druk.

Al op 8 oktober 1779 eiste de Engelse gezant dat Jones met zijn buit zou worden uitgeleverd. Maar diezelfde dag reisde Jones in zijn Amerikaanse uniform naar Den Haag om met de Franse ambassadeur te overleggen. De volgende dag ging hij naar Amsterdam, waar hij door een juichende menigte werd ontvangen. Bij een bezoek aan de schouwburg kreeg hij een ovatie en tekende Simon Fokke het eerste betrouwbare portret van Jones.

De Staten probeerden de boel op verschillende manieren te sussen, maar Engeland bleef aandringen en daarom was het een enorme opluchting toen Jones op 27 december 1779 Texel verliet. De behendige kaper wist aan de Engelse schepen die op hem loerden te ontkomen en arriveerde met zijn buit in Frankrijk.

In de korte tijd dat Jones hier was, had hij een kleine romance met de dertienjarige dochter van een rijke Zwitser. Het meisje maakte een heldendicht voor Jones, dat hij beantwoordde met een afscheidshymne, geschreven midden op de Noordzee, terwijl de vijand nog op hem loerde.

Herdenkingsdienst

Ondertussen was er een liedje op Jones gemaakt. Het heet 'Op de Berugte Held Paul Jones' (soms ook *Pauwel Jones*) en de eerste regels van ieder couplet luiden: 'Hier komt Paul Jones aan,/ Het is soon aardig ventje', waarop regels volgen als: 'Hy is op Zee gelyk een swaan,/ Schiet de Koogels als een krentje', en: 'Hy draagt een Deegen op zyn Gat,/ Het lykt wel een studentje'. Dit liedje bleef meer dan honderd jaar populair, dus tot aan het begin van de twintigste eeuw.

Toen ontstond ook de *paul jones-dans*. Dit tijdstip houdt verband met Jones' herbegrafenis. Jones was in 1792 in Parijs begraven. In 1905, na een speurtocht van zes jaar, slaagde de toenmalige Amerikaanse ambassadeur in Parijs erin de stoffelijke resten van Jones terug te vinden. Een eskader Amerikaanse schepen, begeleid door een Franse oorlogsbodem,

bracht Jones naar huis. In 1906 hield president Roosevelt een herdenkingsdienst, in 1912 werd in Washington een standbeeld voor Jones opgericht en in 1913 werden zijn stoffelijke resten in Annapolis bijgezet in een buitengewoon rijk versierd graf (kosten: 75.000 dollar).

Een held uit de Amerikaanse vrijheidsoorlog was tot leven gewekt en zijn reputatie als versierder gaf de naam aan een dans waarbij dames en heren voortdurend van partner wisselen. Blijkbaar was die dans in 1961 ook bij ons nog zo bekend dat prinses Beatrix er graag voor in de benen kwam.

Charleston

> 'Als de kinderen eindelijk in bed liggen zing ik nog steeds: "Ik ben een flinke muis, ik ben voor niemand bang, ik dans de charleston" of "Willu een stekkie een stekkie, een stekkie van de fuchsia".'
>
> Sylvia Witteman in *de Volkskrant*, 26 augustus 2003

De geschiedenis van de charleston begint niet, zoals je zou verwachten, in Charleston, South Carolina, maar in Nigeria en Ghana. Daar zijn volksdansen aangetroffen met bewegingen die sprekend lijken op de dans die wij nu in de eerste plaats associëren met de *Roaring Twenties*, met vrouwen in glitterjurkjes die er op foto's soms bijstaan als hardrijders bij de start, doorgaans met een hoedje dat lijkt op een badmuts.

Met de zwarte slaven reisde de Afrikaanse dans mee naar Noord-Amerika. Aan het begin van de twintigste eeuw was het een bekende dans in de zuidelijke staten, vooral in de havenstad Charleston. Daar dansten de havenarbeiders deze wilde solo, begeleid door handgeklap en voetgestamp.

Arbeiders die uit het zuiden wegtrokken namen de dans mee naar New York. Zij kwamen samen in een buurt die bekendstond als 'The Jungles'. Daar dansten ze tot diep in de nacht op pianomuziek. Een van de toehoorders was de zwarte pianist James Price 'Jimmy' Johnson (1894-1955). Johnson deed er inspiratie op voor veel van de liedjes die hem beroemd zouden maken.

In 1923 schreef Johnson samen met Cecil Mack een liedje getiteld 'Charleston' voor de zwarte musical *Runnin' Wild*, die op 25 augustus 1923 in New York in première ging. De dans werd uitgevoerd door een zekere Elisabeth Wench. Over de oorsprong van de dans laat de liedtekst geen onduidelijkheid bestaan:

Carolina, Carolina, At last they've got you on the map,
With a new tune, Funny blue tune, With a peculiar snap!
You may not be able to buck or wing,
Fox-trot, two-step, or even swing;
If you've got religion, in your feet,
You can do this prance and do it neat.
Charleston! Charleston! Made in Carolina!

Het liedje stelde niet veel voor, maar de dans sloeg in als een bom en *Runnin' Wild* beleefde ruim tweehonderd voorstellingen. In oktober 1923, kort na de première, werd Johnsons 'Charleston' voor het eerst op de plaat gezet. In 1924 volgde de tweede opname en in 1925 – toen de charleston in de Verenigde Staten een soort manie was geworden – volgden tientallen andere opnames.

Dansverbod

In de loop van 1925 bereikten deze platen Europa. Josephine Baker zorgde voor een sensatie door de charleston solo te dansen in *la Revue nègre* in Parijs. Daarna was er ook in Europa geen houden meer aan.

De charleston was wild, veel wilder dan de foxtrot, de boston of de *one-step*, dansen waarin de jeugd zich na de Eerste Wereldoorlog massaal had uitgeleefd. Op sommige plaatsen in de Verenigde Staten werd de charleston dan ook verboden. Dit voorbeeld werd in Amsterdam nagevolgd door de christelijke burgemeester Willem de Vlugt (1872-1945).

Bij *Het Leven* vroegen ze zich indertijd af wat er dan zo onzedelijk was aan de charleston. Het tijdschrift stuurde een verslaggever op pad, die terechtkwam bij de heer Leefson, indertijd een bekend dansleraar. Leefson moest hard om het verbod lachen, zo berichtte *Het Leven* op 10 april 1926. 'De "Charleston" zou onzedelijk zijn?', aldus Leefson. 'Och kom, meneer, dat is een fabeltje! Je kunt àlles onfatsoenlijk *maken*, maar juist omdat wij *geen* negers zijn, dansen wij de "Charleston" *anders* dan negers.'

Leefson en zijn collega's gingen nog een stuk verder: zij schaafden de charleston bij tot een respectabele Engelse ballroomdans, met stappen die wel íets uitbundiger waren dan te doen gebruikelijk, maar die nauwelijks meer leken op de bewegingen van de zwarte havenarbeiders uit Charleston.

Omstreeks 1927 was de lol er dan ook af. De charleston werd verdre-

ven door onder andere de *Black Bottom*. In de jaren vijftig en zestig volgde een korte opleving, voornamelijk in nostalgische musicals, met dames in charlestonjurkjes en hoeden als badmutsen.

7. DRIE PLANTENNAMEN

Het misverstand als plantennaam: de *Ternstroemia houtsoortiana*

In 1936 verscheen bij uitgeverij Noordhoff in Groningen en Batavia het *Verklarend woordenboek van wetenschappelijke plantennamen* van dr. C.A. Backer. Dit standaardwerk verklaart de herkomst van ruim 22.500 wetenschappelijke namen van Nederlandse en Indonesische bloemplanten en varens. Nergens anders, ook internationaal niet, is zoveel informatie te vinden over de herkomst en vorming van plantennamen, over botanisch Latijn en waarin dit afwijkt van klassiek Latijn. Toch is Backers boek niet in brede kring bekend. Dat komt onder meer doordat het niet in het Engels is geschreven, zo schreef J.F. Veldkamp in 2000 in de voorrede bij de herdruk van dit werk. Maar er zijn meer redenen: het boek verscheen tijdens de crisis en toen hadden maar weinigen negentien gulden vijftig voor een boek over. Gevolg: de uitgever verpulpte de restanten tijdens of kort na de Tweede Wereldoorlog en daardoor werd 'Backer' zeer zeldzaam.

Backer is niet alleen onmisbaar voor iedereen die iets met plantennamen te maken heeft, het is ook een erg leuk boek. Dat komt mede doordat Backer (1874-1963) een beetje een nare man was. Zo was hij uitzonderlijk perfectionistisch. 'Een goed werk', schreef hij, 'ontstaat als volgt: men beult zich 5 jaar af, leg het werk dan weg, kijk er 5 jaar later naar en verbrand het onmiddellijk, en doe het nog eens 5 jaar over, misschien is het dan min of meer bevredigend genoeg om het te laten drukken'.

In zijn inleiding laat Backer zich kennen als een bescheiden en tegelijk felle man. Zijn boek beslaat 664 grote bladzijden, maar bij het geslacht *backeri* schrijft hij: 'Genoemd naar C.A. Backer, schrijver van dit boekje'. Hij benadrukt dat hij als geen ander weet dat het onvolledig is. Tegelijk deelt hij de ene sneer na de andere uit – in fraaie, scherpe be-

woordingen, regelmatig onderbroken met spreuken uit de Bijbel. Er zijn twee dingen die Backer steken. In de eerste plaats vindt hij het gruwelijk dat er in de literatuur zo weinig aandacht wordt besteed aan de talloze botanici die vernoemd zijn in plantennamen. 'Het is beschamend en leerzaam te ervaren, hoe onbekend deze personen gebleven zijn', schrijft hij.

Om dit gebrek goed te maken, geeft hij bij 2.700 planten die zijn vernoemd naar plantkundigen, korte levensberichten, waarvoor hij buitengewoon veel onderzoek moest verrichten. Meestal kreeg hij daarbij veel hulp, behalve van een Nederlands archief en een buitenlandse instelling 'die zich niet schaamden voor soms uiterst onbeduidende inlichtingen onevenredig groote sommen in rekening te brengen'.

Goedgelovige dwaas

Wat Backer nog erger stak was het wijdverbreide gebruik om niet de wetenschappelijke benaming van planten te gebruiken, maar de volksbenaming. Dat kwam volgens hem doordat steeds minder mensen Grieks en Latijn kenden – *de* voertalen van de wetenschap. Hij zegt leraren en zelfs hoogleraren in de plantkunde te kennen die niets begrijpen van wetenschappelijke plantennamen en die daarom maar de voorkeur geven aan volksbenamingen. Maar, zegt Backer, volksbenamingen zijn veelal hoogst onbetrouwbaar.

Neem de Indische. Om te beginnen komen er in Nederlands-Indië ruim 130 verschillende dialecten voor. Als gevolg hiervan bestaan voor sommige planten dozijnen volksnamen. Daarnaast worden met één naam soms *zeer* verschillende planten aangeduid. 'Bovendien', schrijft Backer, die dertig jaar in de Oost woonde, 'zijn niet alle inboorlingen van Nederlandsch-Indië, de gevers of bewaarders van de daar gebruikelijke volksnamen, plantenkenners, al weten zij dien indruk vaak te wekken bij Europeanen, op dit gebied nog onkundiger dan zij'. Backer is er de man niet naar om die laatste stelling onbewezen te laten.

Zijn voorbeelden geven antwoord op een vraag die me al lang bezighield: hoe losten plantenverzamelaars het taalprobleem op? Zo'n verzamelaar trok veelal de *bush* in, nam planten mee, beschreef ze en noteerde hun volksnaam.

Maar verstond hij de inlanders ook? Zeker op een botanische expeditie die vele landen aandeed, is dat niet erg waarschijnlijk, want lang niet altijd zal er een tolk voorhanden zijn geweest. Van een plantkundige

mag je verwachten dat hij iets van planten afweet, maar hij hoeft geen talenwonder te zijn.

Ik hoef niet langer te twijfelen. Volgens Backer bevat de botanische literatuur een 'onmetelijke hoeveelheid onbetrouwbare en dus waardelooze volksnamen [...] door een goedgeloovigen dwaas opgeteekend uit den mond van een fantast'.

Het is niet moeilijk je zo'n situatie voor te stellen. Blanke plantkundige buigt zich in de jungle zwetend over een hem onbekende struik en vraagt aan zijn gids: 'Name?' Of hij wijst alleen maar en maakt van zijn wenkbrauwen een vraagteken. Ooit kreeg hij te horen: 'Belon tentoe.' Een andere inlander antwoordde: 'Teu njahoe'. Beide antwoorden werden in de botanische literatuur opgetekend als volksnamen, maar betekenen in feite 'ik weet het niet'.

Spijtig

Een zekere faam op dit gebied geniet de Franse natuuronderzoeker L.Th. Leschennault de la Tour (1773-1826). Zijn onkunde van het Tamil introduceerde in de botanische literatuur volksnamen die eigenlijk betekenen: 'Ik begrijp het niet', 'Ik heb geen idee', en 'Die plant heeft geen naam'! Tussen de volksnamen van de Surinaamse flora schijnt er op deze manier eentje te zijn binnengeslopen waarvan de betekenis luidt: 'Ik zal het mijn vader vragen'!

Fraai is ook wat Backer schrijft over de *Ternstroemia houtsoortiana*. Deze boom werd zo genoemd door de Franse kruidkundige Jean Baptiste Pierre (1833-1905), in zijn tijd een beroemdheid. Uit Leiden had Pierre herbariummateriaal ontvangen. Op het bijgevoegde etiket stond *Houtsoorten no. 199*. 'Pierre, het Nederlands niet machtig, meende, dat Houtsoorten de naam van den vinder was en wilde dezen, hoewel hem onbekend, eeren door de plant naar hem te noemen', aldus Backer.

Pierre bleek zich zelfs dubbel te hebben vergist. Hij beschouwde de *Ternstroemia houtsoortiana*, een boom die voorkomt in de regenbossen op Java en die dertig meter hoog kan worden, als een geheel nieuwe soort. Later bleek deze soort al een paar keer te zijn beschreven. De *Houtsoortiana* verdween dus van het toneel, wat wel zo spijtig is voor de beroemde Nederlandse plantkundige Houtsoorten no. 199.

Dahlia

'Inwoners van de Turkmeense hoofdstad Asjchabad moeten hun dieren wegdoen omdat hun excentrieke president bang is dat die de zoete geur van naar hem genoemde dahlia's in de stad overheersen. [...] Aanleiding voor de maatregel is een nieuwe soort dahlia, die is vernoemd naar Nijazov. De *President Turkmenbashi* (vader van de Turkmenen), zoals Nijazov ook wordt genoemd, moet alle belangrijke lanen in de stad gaan sieren.'

ANP 4 juli 2003

Liefhebbers van planten willen doorgaans weten waar en wanneer een struik de grond in moet en hoe je hem vervolgens moet verzorgen. Voor de cultuurhistorische kant van de zaak is veel minder belangstelling. Althans, plantenboeken besteden hier in verhouding slechts zeer weinig aandacht aan. Over de herkomst van de naam van een plant kom je vaak helemaal niks te weten.

Zo zijn er studies over de *sanseveria* verschenen waarin niet wordt vermeld dat deze sierplant is genoemd naar de grote Italiaanse geleerde Raimund de Sangro, vorst van Sansevero (1710-1778). Deze vorst was een genie. Op jonge leeftijd bouwde hij een verplaatsbare schouwburg. Hij liet een geheimzinnig voertuig met vier wielen over de zee lopen en deed belangrijke uitvindingen op het gebied van de schilderkunst, het fabriekswezen, de werktuigkunde, de waterhuishouding en de diamantslijperij. Hij sprak Grieks, Hebreeuws, Syrisch en Arabisch en publiceerde over verdedigingswerken, politiek, scheikunde, Hebreeuwse oudheden en letterkunde. Door dit alles werd hij in zijn tijd in Europa op handen gedragen. Men bezwoer dat men hem nooit zou vergeten, maar vergat hem enkele decennia later toch.

Zo zit er een verhaal achter honderden, zo niet duizenden plantennamen. Soms is die geschiedenis gecompliceerd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de *dahlia*. De dahlia is in 1791 door de Spaanse plantkundige A.J. Cavanilles (1745-1804) genoemd naar de Zweedse plantkundige Anders Dahl (1751-1789). Maar waarom? Wat had Dahl met dahlia's te maken? En waar komt die plant vandaan?

Varkens

De dahlia komt uit Mexico. De Azteken noemden haar *acocotli*. Voorzover bekend werd de plant voor het eerst beschreven in 1605, door Francisco Hernández, de voormalige lijfarts van Filips de Tweede.

Verscheidene bronnen beweren dat de eerste dahlia's in 1788 door de beroemde Duitse natuurvorser Alexander von Humboldt (1769-1859) uit Mexico naar Europa zijn meegenomen. Dat is eenvoudig te weerleggen. Von Humboldt reisde in 1804 door Mexico, dus precies dertien jaar nadat Cavanilles in zijn *Icones et descriptiones plantarum* de dahlia beschreef.

Cavanilles kreeg de zaden van die plant van Vicente Cervantes (±1759-1829), indertijd hoogleraar in de plantkunde en directeur van de botanische tuin in Mexico-Stad. Volgens sommigen gebeurde dit in 1784, volgens anderen in 1789. Belangrijker is dat Cavanilles grote verwachtingen had van de plant. De dahlia heeft vrij forse wortelknollen, en Cavanilles dacht hiermee een geduchte concurrent van de aardappel in handen te hebben. De bladeren, meende hij, zouden spinazie kunnen vervangen.

Maar er wachtte Cavanilles een teleurstelling. Zelfs het varken, zo heet het ergens, haalde voor dahliaknollen de snuit op. Wat niet wegneemt dat de Nederlandse overheid dahliaknollen tijdens de hongerwinter aanbeval als een alternatief voor tulpenbollen.

Hiermee is nog niet de vraag beantwoord waarom Cavanilles de plant naar Anders Dahl vernoemde. Dahl was een leerling van Carolus Linnaeus, de Zweedse peetvader van de plantkunde. Dahl beheerde de wetenschappelijke collectie in Gotenburg en legde een botanische tuin aan. Hij verzamelde planten in Zweden en Duitsland, kreeg een eredoctoraat in Kiel en werd uiteindelijk hoogleraar. Na de dood van Linnaeus deed hij erg z'n best om diens enorme botanische collectie voor Zweden te behouden. Tevergeefs, want de verzameling verdween naar Engeland en dat is maar goed ook, want niet lang daarna ging de oorspronkelijke bewaarplaats in Zweden in vlammen op.

Verschillende naslagwerken melden dat Dahl de dahlia in Mexico heeft ontdekt, maar Dahl is daar nooit geweest. Andere schrijven dat hij het kweken van dahlia's in Europa bevorderde. Dahl was echter al twee jaar dood toen Cavanilles de plant beschreef. Het is allemaal veel simpeler: Cavanilles noemde de plant naar Dahl als eerbetoon aan deze leerling van Linnaeus die zich zo voor de plantkunde had ingezet. Dat is in de plantkunde niet uitzonderlijk, eerder goed gebruik.

Concurrentie

Er werd zelfs nog een tweede plant naar Dahl vernoemd, zij het om een heel andere reden. Dahl was een mooie, mannelijke man, schrijft zijn biograaf, met uitzonderlijk veel haargroei. Die bezorgde hem de bijnaam *lurviga Dahlen* 'harige Dahl'. Toen C.P. Thunberg, een andere leerling van Linnaeus, in 1791 uit Zuid-Afrika een harige struik kreeg toegestuurd, noemde hij die om die reden *dahlia*, zonder te weten dat Cavanilles die naam al had gebruikt voor de plant uit Mexico. Later werd deze harige struik herdoopt tot *Trichocladus*.

Overigens heeft de naam dahlia lange tijd concurrentie gehad. Dit heeft weer te maken met Alexander von Humboldt. Zoals gezegd was Humboldt in 1804 in Mexico. Hij nam er dahlia's mee vandaan, die hij aan de Duitse hoogleraar K.L. Willdenow gaf. Willdenow vond de plant prachtig, maar de naam dahlia niet. Hij noemde de plant daarom *georgina*, naar de kort daarvoor overleden Duits-Russische plantkundige Johan Gottlieb Georgi (1729-1802). Niet omdat Georgi iets met de ontdekking ervan te maken had, maar gewoon als eerbetoon. Pas in 1954 verdween de naam *georgina* officieel van het toneel. Dit ongetwijfeld tot opluchting van de vele dahliaverenigingen die Nederland toen al telde.

Gardenia

> 'Als je een Pool aanneemt om tegen het minimumloon gipsen gietstukken te versjouwen of gardenia's te sorteren, smeekt hij na twee dagen om meer overwerk. Hij vindt zelfs de maximum toegestane 55 uur per week te weinig.'
>
> NRC *Handelsblad* 6 maart 2004

Over de geschiedenis van de plantennaam gardenia zijn wij uitzonderlijk goed geïnformeerd. De plant heet niet naar het Engelse woord voor 'tuin', zoals je zou verwachten, maar naar de Schots-Amerikaanse arts en plantkundige Alexander Garden (±1730-1791). Die vernoeming blijkt heel wat voeten in de aarde te hebben gehad.

Alexander Garden groeide op in Aberdeenshire in Schotland. Op zijn 23ste vertrok hij naar Charleston in Zuid-Carolina, waar hij zich als huisarts vestigde. Zijn vrije uren besteedde hij aan onderzoek naar planten en dieren.

In 1755 ontdekte Garden, op reis in de staat New York, een plant die

hij niet meteen kon thuisbrengen. Hij stuurde hem naar Jane Golden, een van de weinige vrouwen die zich toentertijd met plantkunde bezighielden. Golden dacht dat het om een nieuwe soort ging, die zij prompt *gardenia* noemde. Al snel bleek echter dat zij zich had vergist: de plant was al beschreven en de naam *gardenia* verviel, tot verdriet van dokter Garden.

Sidderaal

Garden correspondeerde over zijn botanische bevindingen met John Ellis (±1710-1776), een Ierse koopman die naam had gemaakt met een standaardwerk over koraalmossen. Op aanraden van Ellis zocht Garden contact met de beroemde Zweedse geleerde Carl Linnaeus, die in 1753 de plantkundige wereld op z'n kop had gezet door een nieuw systeem van plantennamen te introduceren. Linnaeus reageerde pas na drie jaar, maar uiteindelijk onderhield Garden met Linnaeus en Ellis een bloeiende briefwisseling, net als met tal van andere vooraanstaande wetenschappers, onder wie enkele Nederlanders. Garden stuurde zijn correspondentievrienden grote hoeveelheden planten, vissen, reptielen en amfibieën, waar zij voor hun publicaties dankbaar gebruik van maakten. Hij verzond ook de eerste sidderaal naar Europa.

Garden ontdekte verscheidene nieuwe planten en dieren, waaronder de aalsalamander. Hij had daar graag zelf over gepubliceerd, maar zijn Europese vrienden ontraadden hem dit. Hij voelde zich miskend, betutteld en eenzaam.

Achter de schermen drong Ellis er bij Linnaeus op aan een plant naar Garden te vernoemen. Dit zou hem stimuleren om door te gaan met zijn waardevolle veldwerk, schreef Ellis. Maar vooralsnog hield Linnaeus de boot af.

Boosaardig

In 1757 ging Gardens vriend John Ellis op bezoek bij Richard Warner in Woodford in Essex. Die had een uitzonderlijk mooie plant in zijn bezit. Warner had hem in 1749 gekregen van een Britse scheepskapitein, die hem bij toeval op Kaap de Goede Hoop had ontdekt. Het was Warner niet gelukt de plant te stekken, maar via Ellis had hij een tuinman gevonden die daarmee zoveel succes had, dat hij de planten nu voor vijf guineas per stuk verkocht. Hij had er al vijfhonderd pond mee verdiend. De plant werd *Cape Jasmine* genoemd, *Kaapse jasmijn*, een volksnaam die ook in Nederland lang is gebruikt.

Na een uitvoerig onderzoek kwam Ellis tot de conclusie dat de *Kaapse jasmijn* tot een nieuw plantengeslacht behoorde. Hij legde de zaak voor aan Linnaeus, die hem gelijk gaf. De Ier had de plant graag *warneria* genoemd, maar Richard Warner sloeg dit af; hij was ervan overtuigd dat Ellis ongelijk had, en dat de plant wél een jasmijn was. Zo liep Warner de onsterfelijkheid mis. Ellis suggereerde daarop de naam *augusta* (Latijn voor 'verheven, majestueus'), maar Linnaeus vond dat te gewoontjes, want 'iedereen weet dat de bloemenkwekers in Haarlem dat soort namen gebruiken voor hun hyacinten en tulpen en zo'. Ook het voorstel om de plant *portlandia* te noemen, naar de hertogin van Portland, wimpelde Linnaeus af.

Toen Linnaeus vervolgens ook de naam *gardenia* afwees, sprong Ellis zowat uit zijn vel. 'Ik wil mij indekken tegen de boosaardige verwijten die ik vaak te horen krijg, dat ik planten vernoem naar vrienden die niet zichtbaar aan de vooruitgang van de wetenschap hebben bijdragen', zo motiveerde Linnaeus zijn afwijzing op 11 augustus 1760.

Om zijn vriend tegemoet te komen, was Linnaeus wel bereid een heel andere plantensoort *gardenia* te noemen, maar als Ellis voet bij stuk hield, schreef hij de Ier, dan zou hij zich niet langer verzetten. 'Als jij dan de naam publiceert, beloof ik je dat ik hem zal overnemen.' Ellis hield voet bij stuk. In een brief die op 20 november 1760 werd voorgedragen op de Royal Society in Londen, introduceerde hij de wetenschappelijke naam *Gardenia jasminoides*, voor de plant die op dat moment in Londen een rage was ('every body is in love with it', schreef hij aan Garden).

Garden was meer dan opgetogen. Eindelijk zag hij zijn eenzame inspanningen beloond. In februari 1762 ontving hij twee gardenia's. Een was al dood, de ander zieltogend. Treurig schreef hij aan Ellis: 'Ik beschouw dit niet als een goed voorteken voor het voortbestaan van mijn botanische naam.'

Maar hij kreeg ongelijk. De benaming hield stand en zelf schopte Garden het later tot vice-voorzitter van de Royal Society in Londen.

8. VIER DIEREN

Krokodillentranen

> 'Politici moeten nu geen krokodillentranen huilen. Zal Gijs de Vries de Europese inlichtingendiensten tot betere samenwerking kunnen bewegen?'
>
> *Staatscourant* 1 juni 2004

In krantenberichten worden *krokodillentranen* opvallend vaak in verband gebracht met schreiende politici. *Krokodillentranen* zijn dan ook geveinsde tranen, tranen van gehuichelde smart of gespeeld berouw, en de politicus staat nu eenmaal niet bekend om zijn oprechtheid of betrouwbaarheid. Hoeren hadden vroeger dezelfde reputatie. Vandaar dat *hoerentranen* voorheen in dezelfde betekenis is gebruikt.

Die *hoerentranen* zijn eenvoudig te begrijpen, maar vanwaar *krokodillentranen*? Is de krokodil een onoprechte jankepot? En zo ja, waar blijkt dat dan uit?

Op deze vragen is een kort en een lang antwoord mogelijk. Het korte antwoord luidt dat de krokodil vroeger bekendstond als een vals en huichelachtig dier. Men vertelde dat hij het geluid van een huilend kind nabootste om – verscholen in het riet – voorbijgangers te lokken en te doden. Volgens een andere volksoverlevering, die eveneens iedere grond mist, huilde de krokodil uit berouw nadat hij zijn slachtoffer had opgegeten.

Het lange antwoord gaat in op de vraag waar deze verhalen vandaan komen. Een eerste aanwijzing is dat de uitdrukking in veel talen voorkomt. Zo spreken de Engelsen van *crocodile tears*, de Duitsers van *Krokodilstränen* en de Fransen van *larmes de crocodile*. Dat internationaal van oudsher eenzelfde uitdrukking wordt gebruikt, duidt er vaak op dat het om een zogenaamde leenvertaling gaat, doorgaans uit het Latijn.

Kourtesane

Over de uitdrukking *krokodillentranen* bestaan drie belangrijke publicaties. De Friese letterkundige G.A. Nauta boog zich er in 1894 over en zijn Vlaamse collega A. de Cock in 1896. De belangrijkste publicatie verscheen in 1986. Toen bracht de vooraanstaande Nijmeegse classicus G.J.M. Bartelink in een oudheidkundig tijdschrift allerlei nieuwe feiten boven water. In de spreekwoordenliteratuur is zijn publicatie echter onopgemerkt gebleven, zodat je daar nog allerlei achterhaalde informatie leest.

Wat ontdekten deze geleerden nu? In de eerste plaats werd vastgesteld wanneer dit verhaal over wenende krokodillen voor het eerst in de Nederlandse literatuur opduikt. Dit blijkt bij Jacob van Maerlant te zijn, die omstreeks 1287 in *Der Naturen Bloeme* schrijft dat de *cocodrillus* de mens beweent 'als et hem doot heeft ghebeten'. De uitdrukking zelf is in het Nederlands – in de vorm *cocodrilsche tranen* – voor het eerst gevonden in een leerboek uit 1538 van Matthys de Casteleyn, een geestelijke uit Oost-Vlaanderen. Vanaf de zeventiende eeuw regent het *krokodillentranen*, bij talloze schrijvers en dichters. Zo lezen we bij Bredero:

> Gaet heen geveynsde Kourtesane
> Begoghelt d'oogen, en het breyn:
> Met uwe krokediele tranen,
> Van den verdwaesden Kapiteyn.

Bisschop

Op welke teksten uit de Oudheid gaat dit verhaal over wenende krokodillen nu terug? Dat is nagezocht door Bartelink. Het aardige is dat het verhaal bij veel schrijvers te vinden is, maar dat er nogal wat verschillen zijn in de uitleg waarom krokodillen huilen.

De oudste versie dateert uit circa 400 n.Chr. en is gevonden in een tekst van bisschop Asterius van Amasea. Over de huichelarij bij het vasten schrijft hij:

> Wat betekent voor jou de onthouding van spijzen anders dan het nadoen van de Nijlkrokodillen. Daarvan zeggen ze dat ze treuren over de hoofden van de mensen die ze hebben opgegeten. Ze storten tranen over hun gewelddadige dood, niet omdat ze berouw krijgen over het gebeurde [...], maar, dunkt me, omdat ze het jammer vinden dat er aan het hoofd zo weinig vlees zit en dat het dus niet geschikt is om op te eten.

Het gaat hier dus niet om geveinsde tranen, maar om krokodillenverdriet omdat er aan een mensenhoofd zo weinig te peuzelen valt. In andere versies hebben de tranen een meer praktische functie. Zo heet het in een bewerking van de *Physiologus*, een boek waarin de merkwaardige eigenschappen van dieren, planten en stenen in christelijke zin symbolisch worden verklaard: 'Alleen het hoofd kan de krokodil vanwege de haren niet opeten. Hij laat zijn blik over het mensenhoofd gaan en weent hete tranen. Daarmee bevochtigt hij het hoofd en dan kan hij het toch nog opeten.' In weer een andere bron uit de Oudheid heet het: 'Als hij het lichaam bijna helemaal opgegeten heeft, vergiet hij tranen op het nog resterende hoofd en als het hoofd door de warmte van de tranen de haren verloren heeft, eet hij dat ook nog op.'

In veel boeken staat dat de uitdrukking *krokodillentranen* in Europa door Erasmus is verbreid. In 1500 nam Eramus de uitdrukking in het Latijn op in zijn *Adagia*, een beroemde verzameling spreekwoorden waarvan alleen al tijdens zijn leven 62 drukken verschenen. Opvallend is zeker dat de uitdrukking pas in de zestiende eeuw in de moderne talen opduikt. Maar Bartelink wijst erop dat de uitdrukking al in de Middeleeuwen gangbaar was, en dat ze in verschillende spreekwoordencollecties uit die tijd is terug te vinden.

Zout

Tot nu toe hebben we het slechts gehad over de redenen *waarom* een krokodil zou huilen. Maar huilen ze ook echt? Daarover zijn de deskundigen het oneens. De Winkler Prins schrijft: 'Bij de meeste dieren is huilen niet aangetoond; alleen van de Indische olifant is met zekerheid vastgesteld dat hij kan huilen. De spreekwoordelijke krokodillentranen komen in werkelijkheid niet voor.'

Maar op 22 januari 1998 schreef de bioloog V. de Vries in NRC *Handelsblad*:

> Geheel buiten de eventuele gevoelens van de krokodil blijvend, is het beest eenvoudig genoodzaakt zilte tranen te vergieten met een hoog zoutgehalte om het overtollige zout kwijt te raken, dat hij door het eten van zijn prooidieren binnen gekregen heeft. De nieren zijn slechts in staat een urine te produceren met een laag zoutgehalte. [...] In verband met het dikke hoornpantser ontbreken de zweetkliertjes waardoor via deze weg geen uitscheiding

respectievelijk afgifte van zout mogelijk is. En de krokodil maar lachen om de domme, on-fysiologische mensen met hun huil-theorieën!

Kortom, krokodillen huilen wel, maar niet van verdriet, laat staan uit onoprecht verdriet.

Sint-bernard

'Hoe groter en zwaarder de hond, hoe meer hij eet. De gemiddelde hond weegt twintig kilo. Maar een forse sint-bernard komt wel aan de zestig kilo. Een gemiddelde hond zal per jaar voor acht- tot negenhonderd euro aan hondenvoer eten. Bij een grote sint-bernard kan dat oplopen tot 2000 euro. Aan alleen maar voer. Per jaar.'

Het Financieele Dagblad 19 juni 2004

In het zuidwesten van de Alpen, niet ver van de Mont Blanc en het Frans-Zwitsers-Italiaanse drielandenpunt, liggen twee hoge passen, de Grote en de Kleine Sint-Bernard. De hoogste van de twee, de Grote Sint-Bernard (2.472 m), verbindt het Zwitserse Rhônedal met de Italiaanse regio Valle d'Aosta.

Waarschijnlijk trok Hannibal in 218 v.Chr. over de kleine pas. Maar ook de grote is sinds de Oudheid in gebruik: al in 47 v.Chr. legden de Romeinen hier een ezelspad aan. Later bouwden ze er een tempel. Keizer Constantijn liet die vervangen door een kerk, die later door moslims werd verwoest.

Op de ruïnes van die kerk bouwde Bernhard van Menthon, een edelman uit Savoye, in 962 een klooster, dat al spoedig bekendstond als het klooster van St.-Bern(h)ard. Het lag op een onaangename plek: de gemiddelde jaartemperatuur bedraagt er 1,8 graden, de sneeuw blijft er negen maanden liggen en er wil niets groeien. Eeuwenlang was dit het hoogste winterverblijf in de Alpen. Er woonden zo'n vijfentwintig augustijner monniken, die tot taak hadden reizigers kosteloos onderdak te bieden en verongelukte of verdwaalde reizigers te helpen. Ze ontvingen daarvoor materiële steun uit verscheidene landen.

Hoewel de pas gevaarlijk was, gingen er zeer veel mensen overheen. Nog halverwege de negentiende eeuw kozen soms twintigduizend mensen per jaar deze route. Met enige regelmaat trokken er ook hele le-

gers langs. Vooral de oversteek van Napoleon sprak sterk tot de verbeelding: tussen 14 en 23 mei 1800 trok de Franse consul met dertigduizend soldaten over de Grote Sint-Bernard, om zo de Oostenrijkers in de flank te kunnen verrassen. De soldaten sleepten 150 kanonnen met zich mee, verpakt in uitgeholde boomstammen.

Nauwelijks training nodig

Vanaf ongeveer 1665 maakten de kloosterlingen bij hun werk gebruik van grote, zware doggen. Kynologen vermoeden dat die honden afstammen van Romeinse waak- en vechthonden. Waarschijnlijk waren ze naar het klooster gehaald als waakhonden, maar al snel ontdekten de kloosterlingen ook hun andere kwaliteiten.

Zo beschikten de honden over een uitzonderlijk goede neus. Bij windstilte roken ze mensen tot op 300 meter, tegen de wind in zelfs tot op een paar kilometer afstand. Ook roken ze mensen door een sneeuwlaag van 2,5 tot 3 meter.

Bovendien vonden de honden in een sneeuwstorm moeiteloos de weg. Ze voelden zo'n storm gemiddeld een half uur van te voren aankomen – dan wilden ze opeens dringend worden uitgelaten, om reizigers te helpen! Sommige dieren zouden zelfs lawines voorvoelen: ze hielden dan plotseling stil of verlieten het pad. Hun begeleider deed er in zo'n geval goed aan de hond te volgen.

De honden waren sterk en schrander. Volgens sommige hondenboeken hadden ze niet of nauwelijks training nodig om mensen te redden. Ze gingen daarbij in teamverband te werk en wel als volgt: als de verongelukte reiziger onder de sneeuw lag, krabden ze hem eerst vrij. Lukte dat niet helemaal, dan drukten een of twee honden zich stijf tegen hem aan. De anderen probeerden vervolgens met luid geblaf de aandacht van de kloosterlingen te trekken. Kwamen die niet, dan renden er een paar naar het klooster om hulp te halen. Zodra de monniken arriveerden, gingen de honden opzij, om op de terugtocht weer voorop te lopen.

Vaatje cognac

Natuurlijk brachten niet alle slachtoffers het er levend af. Begraven kon niet, want aarde was er bij het klooster niet. En dus werden de lijken naar een apart gebouwtje gebracht, dat door talloze reizigers met verbazing en afschuw is beschreven. Door de kou gingen de lijken namelijk niet tot ontbinding over, ze verdroogden alleen maar. De lijken werden

opgesteld tegen de muren, in de hoop dat iemand ze zou herkennen. Pas als hun kleren helemaal waren vergaan en de mummies onherkenbaar waren ineengeschrompeld, gingen de restanten naar het knekelhuis. Dat kon tientallen jaren duren.

Gelukkig lukte het de honden om veel mensen te redden. In het Duits stonden ze aanvankelijk bekend als *Berghunde, Klosterhunde, Hospizhunde* of *Alpenhunde* (wat bijna de officiële naam werd). De Britten noemden ze eerst *Alpine Mastiff* en vervolgens, aan het begin van de negentiende eeuw, *St. Bernhard Mastiff* of *Great St. Bernard dog*. In 1865 dook de naam *Bernhardiner* of *St.-Bernardhond* op, wat sinds 1880 de officiële naam is. In het kanton Bern in Zwitserland sprak men echter nog lange tijd van *Barryhüng*.

Die laatste naam is een eerbetoon aan de 'beroemdste hond welke de geschiedenis kent', zoals een vooraanstaande kynoloog het uitdrukt. Barry werkte van 1800 tot 1812 op de Grote Sint-Bernard. In die tijd redde hij het leven van veertig mensen, onder wie een kind, dat door haar stervende moeder op Barry's rug werd gebonden. Volgens sommigen stierf Barry in 1814 in Bern, als 'rentenier'. Anderen houden het erop dat verongelukte reiziger nr. 41 Barry in zijn angst aanzag voor een verscheurend dier, en hem doodde.

Barry werd opgezet, eerst heel slecht, de tweede keer beter. In 1855 sloeg H. Schumacher, slager in een dorpje bij Bern, aan het fokken met een sint-bernard die sprekend op de opgezette Barry leek. Decennialang bleef dit het ideaaltype van de sint-bernard. Het verhaal gaat dat de oude prior van het klooster van Sint-Bernard, toen hij voor het eerst de honden van Schumacher zag, snikkend uitriep: 'Dit is de wederopgestane Barry!'

Rest de vraag of de sint-bernard zijn werk nu deed met een vaatje cognac om de nek. Het antwoord is: nee. Sir Edwin Landseer, een befaamde Engelse dierenschilder, verzon dit detail in 1820 voor zijn schilderij *Alpine mastiffs reanimating a traveller*. Het is daarna niemand meer gelukt dit fabeltje uit de wereld te helpen.

Przewalskipaard

> 'Tijdens het Laat-Pleistoceen leefden er anders dan tot nu toe gedacht maar twee typen paarden op het Amerikaanse continent. [...] Beide uitgestorven soorten zijn niet verwant met Eurazische paarden zoals het Przewalskipaard en het moderne paard, melden Amerikaanse paleontologen.
>
> *de Volkskrant* 25 juni 2005

In 1226 viel Djingiz Chan (1167-1227) van zijn paard. De stichter van het Mongoolse wereldrijk was net een veldtocht tegen de Tibetaanse Tangoeten begonnen, toen plotseling een kudde wilde paarden zijn pad kruiste. Zijn eigen paard steigerde en de Universeel Heerser viel op de grond.

De wilde paarden waren klein, zwaargebouwd en hadden een korte, stevige nek. Ze waren beige-bruin, hadden zebrastrepen op hun benen, een zwarte staart en rechtopstaande manen. Op hun rug liep een donkere streep, de zogenoemde aalstreep. Hun neus was meelwit. De opperheerser der Mongolen was ten val gebracht door een groep overstekende oerpaarden.

De vroegste schriftelijke vermelding van dit dier, dat wij tegenwoordig kennen als het *przewalskipaard*, dateert uit de negende eeuw. Maar de eerste signalementen ervan zijn al veel, veel ouder. In Frankrijk en Spanje zijn op grottekeningen van ruim twintigduizend jaar geleden paarden te zien die overduidelijk de karakteristieken van het przewalskipaard vertonen. Men schat dat ze al zestig miljoen jaar op aarde ronddraven.

De naam przewalskipaard werd in 1881 bedacht door de Russische natuurvorser Ivan Semjonovitsj Poljakov (1845-1887), indertijd conservator van het Zoölogisch Museum van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen te St. Petersburg. Hij noemde het oerpaard naar de Russische militair en ontdekkingsreiziger Nikolaj Michajlovitsj Przjevalski (1839-1888). Poljakov vormde daarmee een woord dat in het Nederlands, Engels en Duits uniek is. Het is in die talen het enige woord dat begint met de letters *prz* of *prs*.

Wilde kameel

Wat heeft Nikolaj Przjevalski nu precies met het oerpaard te maken? Dat is simpel, zeggen talloze naslagwerken: hij heeft het paard ontdekt. Bij de 'Stichting tot Behoud en ter Bescherming van het Przewalskipaard' te Rotterdam noemt men Przjevalski liever de *herontdekker* van het oerpaard.

Wie nagaat onder welke omstandigheden Przjevalski nu precies kennismaakte met het naar hem genoemde paard, komt tot de conclusie dat het nog anders ligt. Dat blijkt al meteen uit de zogeheten 'bronpublicatie' van Poljakov.

Poljakov publiceerde zijn bevindingen in 1881 in de *Izvestija Roesskago*

Geografitsjeskago Obsjtsjestva, ofwel de 'Berichten van het Russisch Geografisch Genootschap'. Stom toevallig is die jaargang aanwezig in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Poljakov is vrij gedetailleerd. Daarnaast bestaat er een belangrijke publicatie over de geschiedenis van het przewalskipaard van Inge en Jan Bouman, de oprichters van de Stichting Przewalskipaard. Combineert men deze bronnen, dan valt goed te reconstrueren hoe een en ander in z'n werk is gegaan.

In 1878 moest Nikolaj Przjevalski wegens ziekte zijn tweede expeditie in Centraal-Azië onderbreken. Hij streek neer in Zajsan in Kazachstan, een plaats op de grens van China en Rusland. De commissaris van dit stadje, A.K. Tichonov, had een jachtexpeditie uitgezonden naar het leefgebied van de wilde kameel, in het zuidwesten van Mongolië. 'Deze expeditie vond nóg een hoogst interessant dier', schrijft Poljakov, 'dat de wetenschap tot dat moment kennelijk nog niet bekend was: een nieuwe soort van het geslacht *Equus*, in het Kirgizisch *zoertakè* geheten. Eén exemplaar van deze nieuwe vertegenwoordiger van het paardengeslacht werd door Kirgizische jagers gedood; de huid en de schedel ervan werden door A.K. Tichonov geschonken aan N.M. Przjevalski [...] die ze op zijn beurt met het label "tarpan" doorzond naar het Zoölogisch Museum van de Academie van Wetenschappen.'

Onbenaderbaar

De tarpan is een muisgrijs wild paard met zwarte benen, dat lang is verward met het przewalskipaard. Poljakov liet zich echter niet misleiden. 'Deze tot dan toe onbekende vertegenwoordiger van het geslacht *Equus*, die ik naar de onverdroten onderzoeker van Centraal-Azië Equus Przewalskii noem, staat in heel veel opzichten dichter bij het hedendaagse paard dan bij [...] de wilde ezels die voorkomen in verschillende delen van het Aziatische continent; maar het is geen tarpan', schreef hij.

Kort samengevat: Przjevalski's ontdekking of herontdekking bestond uit het onder de verkeerde noemer doorsturen van spullen die hem door iemand anders waren aangereikt. Het is zelfs maar de vraag of hij ooit met eigen ogen przewalskipaarden heeft gezien.

Hijzelf dacht van wel. In 1884 schreef hij in een reisverslag dat hij bij een rivier een groep oerpaarden had gezien. Ze waren zeer schuw, snel en onbenaderbaar. Przjevalski probeerde de hengst neer te schieten, maar de dieren stoven uiteen.

Juist dat laatste detail heeft velen ervan overtuigd dat Przjevalski op een groep Aziatische wilde ezels was gestuit: die verspreiden zich bij gevaar, terwijl przewalskipaarden er onder leiding van de hengst in een nauw gesloten formatie vandoor gaan.

Dit alles wil niet zeggen dat Przjevalski's vernoeming onverdiend was. Op vier expedities reisde hij ruim dertigduizend kilometer door Centraal-Azië. Hij bracht een deel van dit gebied voor het eerst goed in kaart, ontdekte verschillende bergketens en keerde terug met een enorme hoeveelheid stenen, ruim 7.500 specimina van dieren en een kleine zestienduizend planten, waaronder 218 nieuwe soorten en zeven nieuwe plantengeslachten. Het nageslacht was hem dankbaar: de stad in Kirgizië waar hij stierf is naar hem genoemd en verder is zijn naam verbonden aan onder meer een bergketen, een gletscher, een zilveren en een gouden erepenning, en verschillende planten en dieren.

Vrijwel iedereen zal Przjevalski echter in de eerste plaats in verband brengen met het oerpaard. Met dat dier zelf ging het snel bergafwaarts. In 1968 is het przewalskipaard voor het laatst in het wild gesignaleerd. Dankzij de Rotterdamse Stichting Przewalskipaard zijn er de afgelopen jaren, vanuit natuurparken in Nederland en Duitsland, ruim vijftig teruggebracht naar hun bakermat Mongolië. De eerste zending werd verwelkomd met een gebed van de hoogste Mongoolse priester – zonder twijfel een nazaat van Djingiz Chan.

Coloradokever

> 'Raisa Hammatova is in haar moestuin aan het werken. Ze is boos op de Coloradokevers die haar aardappelen opeten.'
>
> *De Standaard* 10 januari 2004

In juni 1947 vormde de Plantenziektenkundige dienst in Wageningen acht mobiele brigades om de coloradokever te bestrijden. Dit bleek niet voldoende te zijn. Toen de kevers massaal op de Nederlandse stranden aanspoelden, werd ook het leger ingezet, dat het beestje met vlammenwerpers te lijf ging. Bovendien werden op grote schaal schoolkinderen ingezet, die een cent konden verdienen voor een jampot vol kevers.

Omdat de coloradokever sinds het begin van de jaren vijftig in Nederland niet meer op grote schaal voorkomt, denkt menigeen dat het beestje ook mondiaal bedwongen is. Niets is minder waar. Met name in

Noord-Amerika, Rusland en Oost-Europa is de kever de grootste plaag in de aardappelteelt. Een definitief bestrijdingsmiddel is nog steeds niet gevonden, omdat de kever steeds resistentie ontwikkelt tegen de chemicaliën die hem een tijdje onder de duim houden.

De geschiedenis van de coloradokever is in 1971 grondig in kaart gebracht door landbouwhistoricus H.K. Roessingh (in het tijdschrift *Spiegel Historiael*). Anders dan de naam doet vermoeden, komt 's werelds meest gehate kever oorspronkelijk niet uit de Amerikaanse staat Colorado. Hij is afkomstig uit Midden-Amerika, waarschijnlijk uit Mexico, maar in 1823 werd hij in Colorado ontdekt, op de oostelijke hellingen van de Rocky Mountains. De Amerikaan Thomas Say gaf het beestje in 1824 de wetenschappelijke naam *Doryphora decemlineata*. De kever voedde zich toen nog met een voor de landbouw oninteressante wilde nachtschadesoort.

Maar tussen 1845 en 1850 veranderde de kever van voedsel. In die tijd bereikte de spoorlijn het verspreidingsgebied van de kever, en met de kolonisten kwam de aardappel. Algauw stapte de kever van zijn oorspronkelijke voedselplant over op een andere nachtschadeachtige: de cultuuraardappel.

Verwoestingen

Op de aardappelplant bleek de kever een ongekende vruchtbaarheid te ontwikkelen. Wijfjes leggen 1.200 tot 1.800 eitjes per seizoen. De kevers vreten de bladeren van de aardappelplant op, zodat de knollen zich slecht of helemaal niet ontwikkelen.

Vanuit Colorado trokken de kevers in oostelijke richting, naar Nebraska. In 1859 werd daar voor het eerst grote schade aan de aardappelvelden aangericht. Vanaf dat moment trok de *potato-bug* of *colorado-bug*, zoals de Amerikaanse boeren hem noemden, de algemene aandacht.

In 1861 bereikten de kevers de Missouri, in 1864 passeerden ze de Mississippi en in 1871 het ruim 150 km brede Michiganmeer. Als schipbreukelingen staken ze dat jaar op drijvende planken en boomstammen het Eriemeer over en begonnen verwoestingen aan te richten in Canada. Ze lieten zich meevoeren met de wind, maar maakten ook gebruik van vrachtwagens, stoomboten en vooral van de spoorweg – toentertijd de grootste verkeersader van west naar oost. Vijftien jaar na de eerste berichten over schade in Nebraska had de kever al de Atlantische kust bij New York bereikt.

In de nazomer van 1874 waren de havenhoofden van Hoboken en Brooklyn met kevers overdekt en op het water lag een handdikke laag. In de volgende twee zomers kon je in sommige badplaatsen niet langs het strand lopen zonder de kevers in grote aantallen te vertrappen en soms was zwemmen onmogelijk. In september 1875 waren de duinen en heuvels op Coney Island met een levende massa bedekt.

Vanzelfsprekend probeerde men alles om de kever te bestrijden. Roessingh beschrijft uitvoerig hoe men proeven nam met zeep, tabakswater, carbolzuur, helleboruspoeder, chloorkalk, kopersulfaat, kalk- en loodarsenaat. Het enige wat een tijd leek te helpen was de giftige verfstof parijs-groen, maar omdat dit arsenicum bevat, kwam het tot felle debatten over bodemverontreiniging. Even vreesde men dat de kever de aardappelteelt in de Verenigde Staten helemaal onmogelijk zou maken, en de prijs van de aardappel ging twee- tot driemaal over de kop.

In Europa bleef een en ander niet onopgemerkt. Er werden soms nieuwe aardappelrassen uit Amerika geïmporteerd en schepen namen vanuit de Verenigde Staten aardappels mee als proviand. Het overschot werd dikwijls verkocht. Men was bang dat het insect langs deze weg ongewild zou worden ingevoerd.

Op 3 juli 1875 werd de invoer en doorvoer van aardappels uit de Verenigde Staten en Canada in Nederland verboden. Ook in Duitsland en Frankrijk gold zo'n verbod.

In de fik

Het mocht niet baten. Op 14 juni 1876 werd in Bremen een levende coloradokever aangetroffen op een zak met Amerikaanse maïs. Eind juni 1877 vond een douanebeambte in de haven van Rotterdam een coloradokever naast een zojuist geloste kist met uien. Het insect werd naar Den Haag gestuurd en beschreven in een brochure. De kist uien werd op last van de regering verbrand. 'Het gevaar, dat ons tot heden van verre dreigde', schreef een krant, 'is dus in ons midden.'

De eerste echte infectiehaard in Europa werd in juni 1877 gevonden in Duitsland, op een terrein van 1/3 hectare bij Mühlheim aan de Rijn. In een paniekreactie stak de plaatselijke overheid het hele terrein in de fik. Toen nader onderzoek uitwees dat er nog veel poppen in de grond zaten, werd de bodem doordrenkt met kaliloog. Ook een tweede haard werd volledig uitgeroeid.

De vondsten in Duitsland baarden veel opzien. Ook de commercie

stortte zich nu op de kever. Er kwamen coloradokever-manchetknopen op de markt en een coloradokever-kastje; een distilleerderij in Mühlheim bracht 'Colorado-bitter' in de handel, met een kleurenafbeelding van de kever.

Doordat men snel en doortastend optrad, kreeg de kever in de negentiende eeuw in Europa geen vaste voet aan de grond. Maar in 1922 liep het alsnog mis. Dat jaar bleek de kever zich bij Bordeaux over een terrein van 25.000 hectare te hebben verbreid. Waarschijnlijk waren de kevers in het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog meegelift met Amerikaanse transportschepen. Bestrijding was wellicht nog mogelijk geweest, maar de plaatselijke bevolking werkte niet mee. Daarom kon de coloradokever vanuit Bordeaux langzaamaan grote delen van Europa veroveren. In 1937 bereikten de kevers Nederland. Ze zijn nooit meer helemaal weggegaan.

9. GOED GEBRULD, LEEUW. BROODJE AAP

Goed gebruld, leeuw

'Goed gebruld, leeuw. Dat compliment aan het adres van het Europees Parlement is na een paar roerige weken wel op zijn plaats.'
NRC *Handelsblad* 28 oktober 2004

In februari 2004, tien maanden voor zijn dood, publiceerde prins Bernhard een open brief in *de Volkskrant* waarin hij een poging deed om af te rekenen met een aantal hardnekkige misverstanden rond zijn persoon en zijn familie. Zo maakte hij er een punt van dat de inmiddels volkomen in vergetelheid geraakte kolonel Pantchoulidzev niet de minnaar van zijn moeder prinses Armgard was geweest, maar een huisgenoot.

Verdere details doen er hier niet toe, waar het mij om gaat is dat deze brief ertoe leidde dat de uitdrukking *goed gebruld, (oude) leeuw* weer eens van stal werd gehaald. In NRC *Handelsblad* stond-ie in het Engels, boven een opiniestuk van de historicus Cees Fasseur. Van mij had dat niet in het Engels gehoeven, want ik vind *goed gebruld, leeuw* zeker zo mooi als *well roared, lion*, maar Fasseur citeerde de uitdrukking daarmee in de oorspronkelijke taal, want zij gaat terug op *A midsummer night's dream* van Shakespeare.

Deze komedie, uit 1594 of 1595, speelt in de Oudheid aan het hof van hertog Theseus van Athene. Tegen het einde van het stuk worden er drie bruiloften gevierd, waar een stel onhandige handwerkers de 'tragische komedie' van Pyramus en Thisbe opvoeren. De toeschouwers geven tussendoor de hele tijd commentaar. Zo roept Demetrius, wanneer de handwerkers spelen dat Thisbe, die bij een graf buiten de stad Pyramus hoopt te ontmoeten, wordt verjaagd door het gebrul van een leeuw: 'Well roared, Lion.' Hertog Theseus voegt daaraan toe: 'Well run, Thisbe.' En iemand die met een lantaarntje de maan speelt krijgt te horen: 'Well shone, Moon.'

Prins Claus

De oorspronkelijke vorm is dus *well roared, Lion* en niet *old Lion*, zoals Fasseur schreef, maar het is bij citaten heel gebruikelijk om te variëren. Zo lees je in plaats van *goed gebruld* ook *mooi, braaf* en zelfs *slecht gebruld*. Ook wordt de leeuw weleens vervangen door een ander dier. Zo schreef NRC *Handelsblad* een paar jaar geleden, nadat minister Netelenbos *weinig* indruk had gemaakt met een haastige toespraak op een congres: 'Goed gebruld, muis'. Dit zou trouwens ook een verwijzing kunnen zijn naar *The mouse that roared*, een film uit 1959, met onder anderen Peter Sellers. De film gaat over een klein, verarmd staatje dat de Verenigde Staten de oorlog verklaart, in de hoop te verliezen want Amerika verleent overwonnen naties na een oorlog altijd forse economische hulp. De film is gebaseerd op een roman van Leonard Wibberley uit 1959 met dezelfde titel.

In de Engelse vorm, die pas in 1868 voor het eerst in Nederlands verband is opgetekend, lijkt *well roared, Lion* bij ons op haar retour, maar de Nederlandse vertaling doet het nog altijd goed. Prins Claus maakte er eens treffend gebruik van, zo memoreerde Frans Weisglas in 2002 bij de herdenkingsplechtigheid voor de prins. Bij die gelegenheid zei Weisglas:

> Het was de ontwikkelingssamenwerking, die prins Claus regelmatig naar de Tweede Kamer bracht. Met die aanwezigheid bij ons onderstreepte hij het belang dat hij hechtte aan het parlementaire proces. Ik herinner me een lange vergadering met minister Herfkens, waar prins Claus de hele dag bij was. Aan het eind zei hij tegen de minister: Goed gebruld, leeuw! Nooit heb ik een minister zo trots zien kijken!

Overigens gaat de variant *de leeuw heeft gebruld*, die je vooral in kerkelijke kring tegenkomt, niet terug op Shakespeare maar op het bijbelboek Amos (3:8), waar staat: 'De leeuw heeft gebruld, wie zou niet vrezen? De Heere HEERE heeft gesproken, wie zou niet profeteren?'

Broodje-aap

> 'Ik ken een professor fysische natuurkunde die overtuigd is van het bestaan van graancirkels, terwijl dat ook broodjes aap zijn. Toen de poema medio jaren negentig in Limburg opdook, was er ook een filmpje. Ook daar werd het dier niet gevangen', relativeert [Theo] Meder.
>
> *De Telegraaf* 6 juli 2005

De op 25 mei 2004 overleden Ethel Portnoy vond zichzelf een marginale schrijfster. Nou geldt dat voor de meeste schrijvers, maar Portnoy heeft iets bereikt dat zelfs de écht grote schrijvers zelden lukt: zij heeft een uitdrukking aan het Nederlands toegevoegd die volkomen is ingeburgerd. Ik heb het natuurlijk over het *broodje-aapverhaal*.

Zoals bekend schreef Portnoy in 1978 het boek *Broodje Aap. De folklore van de post-industriële samenleving*. Dit boek bevatte ruim negentig (later aangevuld tot 135) verhalen waar folkloristen nooit een eenduidige naam voor hebben bedacht. Men noemde ze aanvankelijk *urban legends*, maar deskundigen geven inmiddels de voorkeur aan *contemporary legends*. Daarnaast spreekt men ook wel van FOAF-*tale* – waarover straks meer. Kern is dat het verhalen zijn waar we elkaar bang mee maken; doorgaans zijn ze gruwelijk en bijna altijd worden ze gepresenteerd als 'waar gebeurd'.

Portnoy hoorde zo'n verhaal voor het eerst op haar tiende, in 1937. Toen ze zestien was besloot zij ze te gaan verzamelen, wat uiteindelijk, zoveel jaar later, leidde tot *Broodje Aap*.

Waarom zijn *broodje-aap* en *broodje-aapverhaal* nu begrippen geworden die in alle belangrijke hedendaagse woordenboeken zijn opgenomen? In de eerste plaats doordat het boekje van Portnoy een enorme bestseller was. De eerste druk verscheen in oktober 1978 en in een jaar tijd werden er zes nieuwe drukken opgelegd.

Maar Portnoy's boekje kon zo'n succes worden doordat zij de eerste was die dergelijke verhalen in boekvorm uitbracht. Natuurlijk was zij niet de eerste die zich met deze materie bezighield. In de jaren veertig, vijftig en zestig waren er in diverse antropologische en folkloristische tijdschriften artikelen over dit onderwerp gepubliceerd en in 1958 had de Amerikaanse folklorist Richard Dorson er een hoofdstuk aan gewijd in het boek *American Folklore*. Portnoy, zelf cultureel antropoloog, noemt dit boek niet, maar hoogstwaarschijnlijk heeft zij het wel geraadpleegd.

Leugenstories

Ook in het Nederlandse taalgebied had Portnoy voorgangers. Toevallig verscheen in de week dat zij overleed een boek waarin de geschiedenis van het broodje-aapverhaal uit de doeken wordt gedaan. Het heet *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in het nieuws*, en het hoofdstuk over de historie van de moderne sagen is geschreven door de Leidse folklorist en journalist Peter Burger.

Volgens Burger, die zelf twee boeken met dit soort verhalen op zijn naam heeft staan, is dit verhalengenre in Nederland verschillende keren ontdekt. De journalist en literator Hans van Straten schreef er al in 1958 over in *Het Vrije Volk*. Hij sprak van 'mondelinge literatuur', 'tall stories' en 'zwervende verhalen'. In 1970 besteedde NRC *Handelsblad* een paar keer aandacht aan wat men toen 'Langlopende Leugenstories' noemde, in 1977 schreef de volkskundige Jurjen van der Kooi over dit onderwerp in een vaktijdschrift, en in 1978, kort voor de publicatie van *Broodje Aap*, wijdde Nico Scheepmaker er enkele 'Trijfel'-columns aan.

Maar goed, dit waren dus allemaal losse publicaties. Portnoy kwam als eerste met een heel boek met moderne sagen en daarmee zette zij het genre definitief op de kaart. In het contract met uitgeverij De Harmonie heette het boek nog *Het moderne horrorboek*, maar op verzoek van uitgever Jaco Groot werd dit gewijzigd in *Broodje Aap*, naar de titel van een van de proefstukjes die Portnoy had ingeleverd ('Monkey Sandwich', want zij schreef in het Engels). Dit titelverhaaltje, dat in de vakliteratuur zeer obscuur is en dat waarschijnlijk alleen door Portnoy is opgetekend, gaat over apenkadavers die door de politie bij een vleesfabriek worden ontdekt.

Het toeval wil dat Portnoy in 1978 niet de enige was die met een boekje met urban legends op de markt kwam. In datzelfde jaar verscheen ook in het Engelse taalgebied het eerste boek over dit onderwerp, *The tumour in the whale* van de Engelsman Rodney Dale. In zijn inleiding introduceerde Dale de term FOAF, dat staat voor 'friend of a friend' (omdat deze verhalen doorgaans worden gepresenteerd alsof ze een vriend van een vriend zijn overkomen). Later maakte iemand anders daar *foaftale* van, als variant op *folktale*.

In het Nederlands zijn *broodje aap* en *broodje-aapverhaal* echter de meest gangbare aanduidingen voor dergelijke 'sterke' verhalen, óók bij mensen die geen enkel boekje van de 'marginale' schrijfster Ethel Portnoy hebben gelezen.

10. VIER KAZEN

Cheddar

> 'Duikers zoeken in Canada op de bodem van een baai van de rivier Saguenay naar kaas. Een ondernemer had daar vorig jaar 800 kilo vacuümverpakte cheddar in laten zakken in de hoop een revolutionaire manier van kaas maken te hebben gevonden. Maar ze hebben nog niet één stuk teruggevonden.'
>
> *Rotterdams Dagblad* 1 augustus 2005

Het plaatsje Cheddar ligt in Zuid-Engeland, een eindje ten zuidwesten van Bristol, aan de voet van de Mendip Hills, bij de toegang tot een spectaculair natuurmonument: een kloof tussen steile kalksteenrotsen en druipsteengrotten, waarin overblijfselen uit de Steentijd zijn gevonden.

Aan het eind van de zestiende eeuw begonnen de boeren in Cheddar kaas te maken. In 1600 schreef William Camden (1551-1623) hierover in *Britannia*, het eerste Engelse aardrijkskundige overzichtswerk:

> Ten noordwesten van Wells (Somerset) vlak onder de heuvel van Mendip ligt Cheddar, dat beroemd is om zijn uitzonderlijke, wonderbaarlijke kazen, waarvan sommige exemplaren ongewone kracht vergen om ze op tafel te krijgen, en die een verrukkelijke smaak hebben.

Camden overdreef niet: *cheddars* wegen soms 45 kilo en hebben een delicate, hazelnootachtige smaak. Hoe die smaak precies ontstaat, is nog steeds niet duidelijk, hoewel er verschillende onderzoeken naar zijn gedaan.

De boeren van Cheddar hielden de bereidingswijze van hun kaas

strikt geheim. Maar enkele van hun nazaten emigreerden naar Amerika, en het geheim reisde mee. In 1851 stichtte een zekere Jesse Williams in de staat New York de eerste cheddarfabriek. Al aan het eind van de negentiende eeuw produceerden de Verenigde Staten meer – en betere! – cheddar dan Engeland. In 1980 bedroeg de jaarlijkse productie in de VS ruim 410 miljoen kilo. Een flink deel daarvan ging naar Engeland. Andere grote producenten zijn Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Roemenië en Nederland.

Cheddar wordt gemaakt uit zachte, volle koeienmelk, al dan niet gepasteuriseerd. De kaas heeft de vorm van een cilinder, is meestal geel van kleur en heeft een stugge structuur.

Dit laatste maakt het mogelijk om uitzonderlijk grote cheddars te maken. Zo kreeg koningin Victoria in 1840 als huwelijksgeschenk van de boeren uit East- en West-Pennard een cheddar van maar liefst 558 kilo. De Amerikanen wilden hier niet voor onderdoen en in januari 1964 maakten zij, in 43 uur tijd, een cheddar van maar liefst 15.190 kilo – de grootste kaas aller tijden.

Het begrip *cheddar* duikt pas in 1909 voor het eerst in Nederlandse naslagwerken op. J. Kramers maakt echter al in 1855 melding van de 'vette weiden en beroemde kaasbereiding' in Cheddar.

Parmezaan

> 'De Europese Unie kent sinds 1992 een systeem waarbij producenten van streekgebonden voedingsproducten het exclusieve recht kunnen claimen op de daarbijbehorende naam. Bekende voorbeelden zijn parmaham, parmezaanse kaas en champagne.'
>
> *Het Financieele Dagblad* 11 mei 2005

In 1763 probeerde de onverbeterlijke versierder Casanova gravin Clementina te verleiden. Clementina woonde op een vervallen kasteel in Sant'Angelo, een dorpje ten zuidoosten van Milaan. Zij gaf zich niet gemakkelijk gewonnen. Zij voelde meer voor de schone letteren dan voor de liefde, zei ze. Daarom vertrok Casanova op een dag in het geniep naar de dichtstbijzijnde stad, Lodi, om daar boeken voor haar te kopen.

Casanova keek niet op een dubbeltje als hij een vrouw wilde veroveren: hij keerde terug met ruim honderd boeken van bekende literatoren, historici, geografen en natuurkundigen. Clementina kon haar ogen niet

geloven. 'Zij zei', schreef Casanova later in zijn memoires, 'dat ik naar Sant'Angelo was gekomen om haar gelukkig te maken. Bij zo iets voelt een man zich god worden.' De dagen daarna bracht hij lezend met Clementina door, vaak op haar bed, tot diep in de nacht. Van het een kwam het ander en uiteindelijk kreeg Casanova z'n zin. Saillant detail is dat Clementina's zuster er steeds naast lag; maar zij sliep of deed alsof.

Casanova had in Lodi meer en betere boeken aangetroffen dan hij had verwacht. Dit verraste hem, omdat hij tot dat ogenblik had gedacht dat deze stad 'alleen aanzien verdiende vanwege haar uitstekende kaas'. 'Heel het ondankbare Europa', schreef hij, 'noemt deze Parmezaans. De kaas komt niet uit Parma, maar uit Lodi, en ik haastte mij nog dezelfde dag een aantekening toe te voegen aan het onderwerp "Parmezaans" in het kaaswoordenboek dat ik was begonnen.'

Konstwoordenboek

Theo Kars, die de eerste complete Nederlandse vertaling van Casanova's memoires verzorgde, heeft deze passage van een voetnoot voorzien:

> De kaas komt niet uit Parma, maar uit Lodi: sommige commentatoren geven Casanova hierin volkomen gelijk, anderen gedeeltelijk, weer anderen in het geheel niet. De Brockhaus-editie citeert om Casanova's gelijk aan te tonen een encyclopedie uit de negentiende eeuw: 'Alleen in Lodi wordt de Parmezaanse kaas vervaardigd.'

Maar waarom heet kaas uit Lodi *Parmezaanse kaas*? Je zou toch denken dat die naam is voorbehouden voor kaas uit Parma. Of vergiste Casanova zich?

Onze algemene naslagwerken geven geen uitsluitsel. Dat was al zo in Casanova's tijd. Zo schreef Noel Chomel in 1775, twaalf jaar na Casanova's literair geïnspireerde verovering, in het *Algemeen huishoudelijk konstwoordenboek*:

> *Parmesaan-kaas*, is een vette en lekker smaakende *Kaas*, die in Italiën in het Hertogdom Parma en voornamelijk omtrent Lodi het best gemaakt word, van zodanige grootte, dat ze zomtijds wel 80 pond weegen, en men zegt, dat men daar toe *Paarde-* en *Ezelinnen-Melk* gebruikt. Dezelve worden wegens haare vastigheid en goede smaak, overal verzonden.